

Η ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 Σ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΖΩΝΤΑΝΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ, ΣΤΙΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΥΣΤΗΡΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, η οποία συμβαίνει χωρίς αναθεώρηση του Συντάγματος δεν είναι μόνο ζήτημα της νομικής επιστήμης αλλά και συνταγματικής πολιτικής¹. Μέχρι πρόσφατα στη χώρα μας η συζήτηση για τη συνταγματική πολιτική διεξαγόταν στο πεδίο της συνταγματικής αναθεώρησης. Το θέμα της ήταν οι κατευθύνσεις που θα έπρεπε να έχει μελλοντική αναθεώρηση του Συντάγματος. Πλέον όμως, ο προβληματισμός επεκτάθηκε στις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, οι οποίες πραγματοποιούνται χωρίς να έχει προηγηθεί τυπική συνταγματική αναθεώρηση (άρθρο 110 Σ.), μέσα από μηχανισμούς όπως η κοινή νομοθεσία και η νομολογία των δικαστηρίων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, υπό την επίδραση της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου². Το

Γιάννης Α. Τασόπουλος
Καθηγητής Δημοσίου
Δικαίου ΕΚΠΑ, Δικηγόρος

* Τμήματα της μελέτης αυτής παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο του ΚΕΣΔ στις 07.10.2025 με θέμα τα «50 χρόνια από τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975», και στην επιστημονική εκδήλωση του Ινστιτούτου Διαφάνειας και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του EPLO, στις 27.11.25, με τίτλο «Ζωντανό, δυναμικό ή επαυξημένο Σύνταγμα».

¹ Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, «Συνταγματική πολιτική και Ευρωπαϊκή Ένωση» (1995), σε: *Συνταγματικές Μελέτες II*, 2007, σελ. 123, 124: «Με τη συνταγματική πολιτική διατυπώνονται σε εθνικό επίπεδο αρχές, ιδέες, επιλογές και προτάσεις για την οργάνωση και τη λειτουργία της πολιτείας στις κύριες πτυχές της, καθώς επίσης για την αντιμετώπιση των βασικών προβλημάτων της κοινωνίας». Ξ. Κοντιάδη, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, 2000, σελ. 96.

² Ξ. Κοντιάδης, *Δώδεκα Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2023, σελ. 233. Για την ΕΣΔΑ ως ζωντανό κείμενο, βλ. G. Letsas, *The ECHR as a Living Instrument: Its Meaning and its Legitimacy*, 14.03.2012, [SSRN](#).

έτος 2025, μάλιστα, η ενασχόληση με την άτυπη συνταγματική μεταβολή κορυφώθηκε σε σχέση με το άρθρο 16 Σ. και τις αποφάσεις ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 για τα μη κρατικά πανεπιστήμια. Αυτή η περίπτωση άτυπης συνταγματικής μεταβολής δύναται να θεωρηθεί ως έκφραση ειδικότερης μορφής νομικού σκεπτικισμού, αναγόμενης στον νομικό σχετικισμό, λόγω του πλουραλισμού³ από τη συνύπαρξη διαφορετικών εννόμων τάξεων, εθνικής και ενωσιακής. Ο σκεπτικιστικός σχετικισμός για τους κανόνες του Συντάγματος προσφέρεται για την κατανόηση του φαινομένου των άτυπων συνταγματικών μεταβολών, με τη σειρά του όμως οδηγεί σε επιχειρήματα και λόγους για την κατανόηση και την αξιολόγηση των άτυπων συνταγματικών μεταβολών μέσα στο πλαίσιο αντίστοιχης αμφισβήτησης των κανόνων δικαίου⁴. Συνεπώς αποτελεί ένα ορισμένο τρόπο για να σκεπτόμαστε και να ερμηνεύουμε το αυστηρό Σύνταγμα⁵.

1.1. Το πρόβλημα με τον σχετικισμό είναι ότι αναγνωρίζει σε όλες τις διαφορετικές γνώμες που υποστηρίζονται την αξίωση ίσου σεβασμού, επειδή στο κάτω-κάτω όλες (και κάθε μια από αυτές) δεν είναι τίποτα λιγότερο, αλλά και τίποτα περισσότερο, από απλές γνώμες⁶ (γνώμη σου και γνώμη μου). Είμαστε ελεύθεροι να διαφωνούμε όσο θέλουμε με μια απόφαση της εξουσίας και να την αποδοκιμάζουμε έντονα· αλλά αν βασίζεται σε μια υποστηρίξιμη γνώμη, τότε η επιδίωξη να την κρίνουμε (γνωστικά) ως ορθή ή εσφαλμένη προϋποθέτει ότι υπάρχει ένα κριτήριο το οποίο είναι αντικειμενικό και διαφεύγει το ίδιο από τη σχετικότητα. Τέτοιο «απόλυτο» κριτήριο δεν υπάρχει για τον σχετικισμό, εξού και ο σκεπτικισμός για τους κανόνες. Αναπόφευκτα κάποια άποψη θα κερδίσει και κάποια θα χάσει. Αυτό είναι όλο και όλο το αντικείμενο της επιχειρηματολογίας και της συνταγματικής αμφισβήτησης. Ποιος μπορεί να πει ότι έκανε λάθος η πλειοψηφία; Τί σημαίνει λάθος, αν το ορθό είναι σχετικό;

1.2. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, εάν συνδυαστεί με τον σχετικισμό, υπονομεύει τους όρους της συζήτησης γύρω από τη συνταγματικότητα με έρεισμα το αυστηρό Σύνταγμα, επειδή το νόημα των διατάξεών του τροποποιείται και εξελίσσεται άτυπα και υποκειμενικά, με σχετικά κριτήρια, από φορείς εξουσίας οι οποίοι δεν έχουν την αρμοδιότητα αυτή. Κάθε γνώμη που διαμορφώνεται σε διάφορα πεδία τα οποία είναι από τη φύση τους ανοικτά και δεκτικά στην ειδικότερη μορφή σχετικισμού που προσιδιάζει στο καθένα τους (νομικός πλουραλισμός, εξέλιξη της κοινωνικής ηθικής κ.λπ.) είναι ισότιμη με κάθε άλλη από άποψη ορθότητας, με βάση τις παραδοχές του σχετικισμού. Αλλά βέβαια δεν όλες οι γνώμες ισοδύναμες, επειδή τελικά μια μόνο θα επιβληθεί ως απόφαση, εκείνη του φορέα της εξουσίας. Ο σχετικισμός θέτει την εξουσία στο απυρόβλητο ένα-

³ Για τη σχέση πλουραλισμού και συνταγματισμού, βλ. G. Tusseau, “Legal Pluralism and Constitutionalism: New Trajectories for Legal Theory in the Global Age”, σε: G. Tusseau (ed.), *Debating Legal Pluralism and Constitutionalism*, 2020, σελ. 1· και στον ίδιο τόμο, I. Tassopoulos, “Bet+ween Constitutionalism and Legal Pluralism: Perspectives from Greece”, σελ. 229· K. Jaklic, *Constitutional Pluralism in the EU*, 2014, σελ. 316, 318 (Full blown substantive pluralism).

⁴ Βλ. σε σχέση με τον σκεπτικισμό για τους κανόνες του συνταγματικού δικαίου, υπό το φως των Critical Legal Studies, του διαδόχου κινήματος του νομικού ρεαλισμού, A. Altman, *Critical Legal Studies. A Liberal Critique*, 1990, σελ. 153-155· M. Tushnet, *Critical Legal Studies and Constitutional Law: An Essay in Deconstruction*, 36 *Stanford L. Rev.*, 623 (1984), διαθέσιμο στο [link](#)· R. M. Unger, *The Critical Legal Studies Movement*, 1983, σελ. 13, 14.

⁵ Γ. Δρόσος, *Ο ν. 5094/2024 για τα «Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης» και η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 1918/2025 υπό το φως του Συντάγματος και του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, *Syntagma Watch* 26.11.2025.

⁶ S. Blackburn, *Truth. A guide for the perplexed*, 2005, σελ. xviii.

ντι της κριτικής και η συζήτηση για τη συνταγματικότητα τελειώνει πριν καλά-καλά αρχίσει, άπαξ και αναδειχθεί η διαφωνία. Αλλά το *αυστηρό, τυπικό, Σύνταγμα* δεν αποτελεί παραδοσιακό πεδίο σχετικισμού⁷. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή, εφόσον συνδυαστεί με τον σχετικισμό, έρχεται να κλονίσει τη βεβαιότητα για το αυστηρό Σύνταγμα, η οποία καλείται *ασφάλεια δικαίου*. Το ερώτημα είναι: μπορεί η άτυπη συνταγματική μεταβολή να αποφύγει τον σχετικισμό και να μείνει πιστή στο *αυστηρό Σύνταγμα και τη βασική (σε επίπεδο αρχής, όχι απόλυτη) ασφάλεια δικαίου*;

2. Στο ερώτημα, αν η εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος, γνωστή ως ζωντανό Σύνταγμα⁸, αποτελεί το κατάλληλο θεωρητικό εργαλείο που μας επιτρέπει την κριτική κατανόηση και κανονιστική αξιολόγηση των άτυπων συνταγματικών μεταβολών, καθόσον το Σύνταγμα είναι σχεδιασμένο για να καλύψει τις ανάγκες διαφορετικών ανθρώπων, νέων δεδομένων και απρόβλεπτων καιρών⁹, η απάντηση είναι αρνητική.

3. Το ζωντανό Σύνταγμα δεν συμπλέει αναγκαστικά με τον σκεπτικιστικό σχετικισμό για τους κανόνες δικαίου και το Σύνταγμα¹⁰. Αλλά το ζωντανό Σύνταγμα και ο σχετικισμός μπορεί εύκολα να βρουν κοινό τόπο, εφόσον συμπίπτουν στην επιδιωκόμενη άτυπη συνταγματική μεταβολή. Η σχέση τους, η ομοιότητα και η διαφορά τους είναι συνάρτηση της νομικής τους φιλοσοφίας. Το ζωντανό Σύνταγμα διαπνέει νομικός *πραγματισμός*¹¹ και αναζητεί επιχειρήματα υπέρ της δράσης του δικαστή, αν πρόκειται η δικαστική απόφαση να οδηγήσει σε εκσυγχρονισμό και βελτίωση των θεσμών στην αντίληψη του πραγματιστή νομικού. Αντίθετα, ο σχετικισμός αναγνωρίζει τις βασικές *συμβατικές αντιλήψεις* του νομικού θετικισμού για το νόημα των κανόνων δικαίου¹², όπως προκύπτει κατ' αρχήν από το γράμμα της διάταξης, σε συνδυασμό με τις λοιπές μεθόδους ερμηνείας, εκτός κι αν συντρέχουν *αντίρροποι λόγοι αναγόμενοι σε κάποια ειδικότερη μορφή σχετικισμού*, η οποία αναρριπίζει τον σκεπτικισμό για τους κανόνες δικαίου¹³ και *σχετικοποιεί* το αυστηρό Σύνταγμα. Η συγγένεια των δύο προσεγγίσεων για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές εκδηλώνεται στο ότι προσφέρονται για την *ανάπτυξη συνταγματικής πολιτικής*, η οποία θα τις προσανατολίζει και θα τις καθοδηγεί με βάση τον επιδιωκόμενο κάθε φορά σκοπό, στη γενικότερη λογική και το πνεύμα

⁷ Βλ. όμως, Ευ. Βενιζέλο, *Ερμηνευτικός σχετικισμός, δικονομικοί καταναγκασμοί, δογματικές αντιφάσεις και πολιτικά διλήμματα στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις σχέσεις εθνικού συντάγματος και ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου*, ΕφημΔΔ 1/2008, σελ. 85. Η ερμηνευτική διαφωνία δεν είναι κατ' ανάγκη ένδειξη ή τεκμήριο σχετικισμού, αν πρόκειται για διαφωνία γύρω από την ορθή ερμηνεία. Οι απόψεις της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας των δικαστηρίων σε αυτή τη βάση (της ύπαρξης ορθής ερμηνείας) διαφοροποιούνται, όπως δείχνει ο διάλογος των ίδιων των δικαστών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την πλειοψηφία και τη μειοψηφία στις ΣΕ Ολομ. 1918-1920/2025.

⁸ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το «ζωντανό Σύνταγμα» και η μεταφορά του από την Αμερική στην Ελλάδα*, Syntagma Watch 07.04.2025.

⁹ Χ. Contiades/A. Fotiadou, "Models of Constitutional Change", σε: Χ. Contiades (ed.), *Engineering Constitutional Change*, 2013, σελ. 418, 442, 445.

¹⁰ Βλ. για τον σχετικισμό στο συνταγματικό δίκαιο, Ευ. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 5, 265-267.

¹¹ J. Fleming, *Living Originalism and Living Constitutionalism as Moral Readings of the American Constitution*, 92 Boston U. L. Rev. 1171 (2012), σελ. 1172-1174, διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. ιδίως, S. Breyer, *Pragmatism or Textualism?*, 138 Harvard L. Rev. 717 (2025) σελ. 773, διαθέσιμο στο [link](#).

¹² R. Dworkin, *Law's Empire*, 1986, σελ. 147 (conventionalism and pragmatism).

¹³ Βλ. για τη λειτουργία των κανόνων δικαίου, A. Scalia, *The Rule of Law as a Law of Rules*, 56 U. Chicago L. Rev., 1175 (1989)· F. Schauer, *Formalism*, 97 Yale L. J., 509 (1988), διαθέσιμο στο [link](#).

πολιτεύματος και του ισχύοντος Συντάγματος. Το πρόβλημα είναι ότι στην εποχή της ανελεύθερης δημοκρατίας δεν μπορεί κανείς να προεξοφλήσει ότι η συνταγματική πολιτική θα εναρμονίζεται με τις αρχές του συνταγματισμού και όχι από εκθρικές του ιδεολογίες¹⁴.

4. Η θέση της παρούσας μελέτης είναι ότι η συνταγματική θεωρία που χρειαζόμαστε, με σκοπό να αντιμετωπίσουμε τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, δεν πρέπει να επικεντρώνεται στην αναζήτηση της καλύτερης ή πρόσφορης συνταγματικής πολιτικής, αλλά να εξαρτάται στενά και καθοριστικά από δικαιολογητικούς λόγους που έχουν νομικό και κανονιστικό χαρακτήρα, αφού ανάγονται στις θεμελιώδεις αρχές του ισχύοντος Συντάγματος. Οι δικαιολογητικοί λόγοι¹⁵ που συνυφαίνονται με τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος μπορεί να διακρίνουν ακριβέστερα και να αξιολογήσουν νομικά τις διάφορες περιπτώσεις εφαρμογής του Συντάγματος, εκεί όπου ο σχετικισμός ή το ζωντανό Σύνταγμα θα διαμόρφωναν τις επιλογές τους με βάση τα κριτήρια κάποιας συνταγματικής πολιτικής.

II. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

5. Το ζωντανό Σύνταγμα συνδέεται με το άνοιγμα του νομικού συστήματος προς την κοινωνιολογία του δικαίου¹⁶. Το ανοικτό νομικό σύστημα αντιδιαστέλλεται προς το κλειστό, το οποίο χαρακτηρίζεται κατά τον H. L. A. Hart¹⁷ από: α) την υπερβολική ενασχόληση με τις εννοιολογικές αφαιρέσεις, β) την αδιαφορία για τα κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα που θέτουν οι διαφορές, γ) την πίστη ότι μπορεί να διαχωριστεί η νομική ουσία από τις συνέπειες του κανόνα δικαίου στην πραγματική ζωή, δ) την άγνοια των σκοπών του δικαίου και ε) την έμφαση στην παραγωγική λογική μέθοδο, ώστε ο νομικός συλλογισμός να έχει όσο γίνεται χαρακτηριστικά μαθηματικού συλλογισμού.

6. Το ζωντανό Σύνταγμα απηχεί, ως επί το πλείστον, τις θέσεις και την κριτική του νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου. Το ζωντανό Σύνταγμα, στο πλαίσιο του νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου, σηματοδοτεί το πέρασμα από το γράμμα του νόμου στο δίκαιο της πράξης. Στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου το ζωντανό Σύνταγμα νοείται στην καλύτερη εκδοχή του ως αίτημα η συνταγματική πραγματικότητα να είναι σύμφωνη με τις ρυθμίσεις του Συντάγματος. Αντικείμενο της σύμπτωσης αυτής είναι οι θεσμοί, όχι όμως μόνο ως νομική και τυπική κανονιστική οργάνωση και συγκρότηση, π.χ. στο καταστατικό ενός νομικού προσώπου, αλλά και σε σχέση με τον τρόπο που ένας πολιτικός θεσμός λειτουργεί στην πράξη.

7. Το Σύνταγμα περιλαμβάνει διατάξεις που θεσπίζουν αφηρημένες ηθικοπολιτικές αρχές με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αξία του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) και διατάξεις που είναι

¹⁴ J. Elster, "Belief, Bias and Ideology", σε: M. Hollis/S. Lukes (eds), *Rationality and Relativism*, 1986, σελ. 123.

¹⁵ Βλ. J. Beitz, *The idea of Human Rights*, 2009, σελ. 9, 117. Βλ. για τους λόγους προς το πράττειν και ειδικότερα τους δεοντοκρατικούς που συνδέονται με τον αυτοκαθορισμό του προσώπου και με τις αρχές του δικαίου, Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική Κρίση*, 2017, σελ. 104, 106, 579, 879-883, 704.

¹⁶ Γ. Τασόπουλος, *Το «ζωντανό Σύνταγμα»*, ό.π.

¹⁷ H. L. A. Hart, "Jhering's Heaven of Concepts and Modern Analytical Jurisprudence", σε: H. L. A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, 1983, σελ. 265-266.

ρητές και σαφείς, ιδίως όταν θέτουν διαδικαστικές επιταγές (π.χ. άρθρο 41 παρ. 3 Σ., άρθρο 6 παρ. 1 Σ.). Η διάκριση μεταξύ διατάξεων οι οποίες προσφέρονται για την «ηθική ανάγνωση του Συντάγματος»¹⁸ σε αντιδιαστολή με όσες αποτυπώνουν το νόημα που έχουν οι λέξεις στη συνήθη χρήση τους (π.χ. ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρέπει να έχει ηλικία τουλάχιστον 40 ετών, άρθρο 31 Σ.) θέτει βέβαια ένα ζήτημα ερμηνείας, αλλά έχει κεντρική σημασία για τη συνταγματική θεωρία και πράξη, επειδή οι γενικές, αφηρημένες και ηθικοπολιτικά φορτισμένες ρήτρες του Συντάγματος, οι οποίες συστηματικά εντάσσονται στα δικαιώματα, όπως λ.χ. η ισότητα, η ελευθερία ή η αλληλεγγύη, είναι ανοικτές σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις και θεωρητικές κατασκευές, για τον βέλτιστο τρόπο ερμηνείας και εφαρμογής τους, πολύ περισσότερο από τις συγκεκριμένες, σαφείς και διαδικαστικές διατάξεις, πολλές από τις οποίες συναντώνται ιδίως στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος. Το ζωντανό Σύνταγμα αφορά ακριβώς τις ανοικτές σε ερμηνεία και ιδεολογικά φορτισμένες ηθικοπολιτικές έννοιες των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στον πυρήνα των αντιλήψεων για το ζωντανό Σύνταγμα, στις διάφορες παραλλαγές του, είναι η εξελικτική¹⁹ ερμηνεία των γενικών ρητρών με τις οποίες το αμερικανικό Σύνταγμα κατοχυρώνει τα δικαιώματα, όπως η ισότητα και η οφειλόμενη νόμιμη διαδικασία (due process of law). Η εξελικτική πορεία καθίσταται αναγκαία, δεδομένου ότι το αμερικανικό Σύνταγμα τέθηκε σε ισχύ το 1787, ενώ οι πρώτες δέκα τροποποιήσεις του με τις οποίες εισήχθησαν κλασικά ατομικά δικαιώματα, το 1791. Συνεπώς, το ζωντανό Σύνταγμα στις ΗΠΑ δεν νοείται αντιθετικά προς το αυστηρό Σύνταγμα²⁰ αλλά ενισχυτικά, ως ενδυνάμωση του κράτους δικαίου και σταδιακή εκπλήρωση του πολιτικού ιδανικού για την πληρέστερη δυνατή πραγμάτωση των αρχών της ελευθερίας, της ισότητας και του δικαίου, οι οποίες διαπνέουν το Σύνταγμα. Το ζωντανό Σύνταγμα συνοψίζει μια αντίληψη για την ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έτσι ώστε το Σύνταγμα να προσαρμόζεται στις σύγχρονες συνθήκες, ανάγκες και αντιλήψεις, χωρίς να περιορίζεται από τις παραστάσεις του ιστορικού συντακτικού νομοθέτη²¹ και της εποχής του, τον 18ο αιώνα. Οι αρχές του 20ού αιώνα, το New Deal τη δεκαετία του 1930 και το Warren Court (1953-1969) αποτελούν ιστορικές περιόδους στις οποίες η ερμηνευτική αντίληψη για το ζωντανό Σύνταγμα άσκησε μεγάλη επιρροή, στις ΗΠΑ²².

8. Η έννοια του ζωντανού Συντάγματος ανάγεται στην απόφαση του Αρχιδικαστή Marshall, για την Τράπεζα των ΗΠΑ, τη *McCulloch v. Maryland* (1819)²³, στην οποία βρίσκεται η διάσημη ρήση *We must never forget that it is a constitution we are expounding*, προκειμένου να αναδείξει τη

¹⁸ Βλ. R. Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, 1996, σελ. 8-9

¹⁹ Βλ. Ap. Vlachogiannis, *La Living Constitution*, 2014, σελ. 101

²⁰ Βλ. αντί άλλων, Vlachogiannis, *La Living*, ό.π., σελ. 484.

²¹ Η διαφορά μεταξύ original intent και original meaning είναι η διαφορά μεταξύ της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη και του αντικειμενικού νοήματος του κειμένου του Συντάγματος κατά τον χρόνο θέσπισής του. Βλ. για τη διάκριση αυτή J. Lepore, *We the People: A History of the U.S. Constitution*, 2025, σελ. 561.

²² Βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία, ιδίως, Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, 2011, σελ. 595, 611 («Η επιστροφή του Συντάγματος στον αιώνα των δικαστών»).

²³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Σχόλιο για τη Συνταγματική Ερμηνεία. Μέρος Α' McCulloch/Maryland: Ένα δείγμα συνταγματικής ερμηνείας του Αρχιδικαστή J. Marshal. Μέρος Β', Αυστηρό και Ζωντανό Σύνταγμα, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου ΣΤ'1/1993*, σελ. 66-96.

γενικότητα και αφαιρετικότητα που διαφοροποιούν το Σύνταγμα από ένα κοινό κώδικα²⁴. Αλλά η απόφαση αυτή μας ενδιαφέρει γιατί συνδέει το ζωντανό Σύνταγμα με την έννοια της ολοκλήρωσης, με ένα πολιτικό σχέδιο το οποίο τότε αφορούσε την αμερικανική ομοσπονδία, ενώ σε εμάς το αντίστοιχο σχέδιο αποβλέπει στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στην οποία δεσμεύει τη χώρα μας το άρθρο 28 Σ. και ιδίως η ερμηνευτική δήλωσή του.

9. Με όρους ελληνικής επιστήμης δημοσίου δικαίου, στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου, το ζωντανό Σύνταγμα αφορά κυρίως τα θεμελιώδη δικαιώματα και την εξελικτική ερμηνεία τους ώστε να προστατεύονται αποτελεσματικά στις εκάστοτε κρατούσες γενικές πραγματικές συνθήκες²⁵, λαμβάνοντας υπόψη τα διδάγματα της κοινής πείρας²⁶, σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Κρίσιμη βέβαια είναι και η ενίσχυση του ρόλου των δικαστών και ιδιαίτερα του Συμβουλίου της Επικρατείας στο οποίο κυρίως συγκεντρώνεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στη χώρα μας²⁷. Η ενίσχυση αυτή παραμένει πάντα ζητούμενο, αν πρόκειται η δικαιοσύνη να αποτελέσει αποτελεσματικό αντίβαρο της εξουσίας.

10. Το ζωντανό Σύνταγμα είναι κατανοητό ως αντίδραση στον νομικό formalισμό, για την ερμηνεία των αόριστων αξιολογικών εννοιών που έχουν ηθικοπολιτική φόρτιση. Η ανάγκη συγκεκριμενοποίησης αυτών των εννοιών κατά την εφαρμογή τους είναι δεδομένη. Το ζωντανό Σύνταγμα απαντά στο αρχικό, προκαταρκτικό, αλλά και κρίσιμο, ερώτημα αναφορικά με τον τρόπο ή τη μέθοδο με την οποία θα γίνει η εξειδίκευση αυτή· ειδικότερα δε, στο δίλημμα αν η ερμηνεία θα γίνει με βάση τις απόψεις και τις παραδοχές του ιστορικού νομοθέτη όταν θεοπίστηκε η διάταξη ή κάποια άλλη εκδοχή της ιστορικής ερμηνείας²⁸ (originalism) ή σύμφωνα με τις εκάστοτε ισχύουσες αντιλήψεις, σε μια εξελικτική και δυναμική ερμηνεία²⁹ του Συντάγματος το νόημα του οποίου αλλάζει και προσαρμόζεται στα δεδομένα και τις αντιλήψεις κάθε εποχής.

11. Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν το ζωντανό Σύνταγμα επιστρατεύεται για να επιτελέσει μια τελείως διαφορετική λειτουργία απέναντι σε διατάξεις του αυστηρού Συντάγματος ρητές, σαφείς, ορισμένες και κατηγορηματικές ή απέναντι σε κάποια απόλυτα παγιωμένη ερμηνεία και εφαρμογή μιας διάταξης σε σχέση με την οποία επέρχεται πλήρης ανατροπή του ισχύοντος μέχρι τότε νοήματός της. Δυστυχώς το ζωντανό Σύνταγμα μπορεί να χρησιμοποιείται και ως σύνθημα για την άρνηση του αυστηρού Συντάγματος, προς όφελος των κυβερνήσεων, ιδίως εκείνων που έχουν τη στόφα του εξουσιαστή, παρά του φιλελεύθερου και δημοκρατικού ηγέτη. Με τη χρήση

²⁴ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα δεν είναι Πολιτική Δικονομία*, Καθημερινή 30.03.2025, σε σχέση με την ερμηνεία του άρθρου 86 Σ., διαθέσιμο στο [link](#).

²⁵ Βλ. Ι. Σαρμά, *Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών*, [constitutionalism.gr](#) 2019, σελ. 2· και Γ. Τασόπουλο, «Οι γενικές πραγματικές συνθήκες στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Τιμητικός Τόμος του Συμβουλίου της Επικρατείας 75 χρόνια*, 2004, σελ. 73, 74.

²⁶ Βλ. αναλυτικά Γ. Τασόπουλο, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, 2014, σελ. 510.

²⁷ Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Το Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 539, 541.

²⁸ Βλ. για την ιστορική ερμηνεία στην ηπειρωτική κυρίως νομική παράδοση, Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 609 επ.

²⁹ Δ. Πετρούλια, *Μη κρατικά Πανεπιστήμια: «Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης» ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική «αναθεώρησή του» με τυπικό νόμο;*, [constitutionalism.gr](#) 28.05.2025. Βλ. επίσης, Σπ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014, σελ. 39, 40-41.

αυτή το ζωντανό Σύνταγμα τοποθετείται στον αντίποδα της συνταγματικής νομιμότητας, του κράτους δικαίου και της πίστης στο Σύνταγμα. Η προβληματική του ζωντανού Συντάγματος απέκτησε πρακτική σημασία στην Ελλάδα με καθυστέρηση μερικών δεκαετιών σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, όταν πλέον έχουν αλλάξει όχι μόνον οι συνθήκες αλλά γενικότερα η εποχή. Το διεθνές περιβάλλον για τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τα θεμελιώδη δικαιώματα πολύ μικρή σχέση έχει σήμερα με τις τάσεις των δεκαετιών 1960-1990, όταν γνώρισε μεγάλη άνθηση η θεωρία για το ζωντανό Σύνταγμα, ως αποτέλεσμα της νομολογίας του Warren Court και της αντίδρασης σε αυτό, ιδίως σε συνάρτηση με την επικύρωση της επιλογής του δικαστή R. Bork για το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ και την υποστήριξη του ιστορικού και «αυθεντικού» νοήματος των διατάξεων του Συντάγματος και του Bill of Rights (originalism)³⁰.

12. Το ζωντανό Σύνταγμα ως ρητορικό σύνθημα απαλλαγής και αποδέσμευσης από την υποχρεωτικότητα του δικαίου παραγνώνει το στοιχείο της *δεσμευτικότητας* και *τελειώσης* που ενέχει η *πίστη στο Σύνταγμα*. Το δίκαιο είναι ένα σύστημα δημόσιου καταναγκασμού, αλλά η αποκλειστικότητα των λόγων που προσφέρει το δίκαιο προς συμμόρφωση στις επιταγές του δεν ανάγεται στην απειλή της κύρωσης, στο κακό που απειλεί ο νόμος κατά του παραβάτη. Έρεισμά του είναι η δικαιοκρατική πίστη (*fidelity*) στο δίκαιο και την ασφάλεια δικαίου· και ο σεβασμός της συνταγματικής νομιμότητας με προσήλωση, τόσο στην ηθική υποχρεωτικότητα των κανόνων (*morality of duty*), όσο και στην ηθική της ποιοτικής εξύψωσης του επιπέδου εφαρμογής της έννομης τάξης (*morality of aspiration*)³¹. Το σύνθημα υπέρβασης του αυστηρού Συντάγματος αποδυναμώνει τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, γιατί υποσκάπτει το θεμέλιό του: την υποχρεωτικότητα του Συντάγματος και την πίστη στο Σύνταγμα, στο μέτρο που σχετικοποιεί ριζικά το νόημα των επιτακτικών, απαγορευτικών κανόνων του Συντάγματος, στο όνομα μιας νομικά απροσδιόριστης ιδέας για την πρόοδο και την εξέλιξη του δικαίου.

13. Στις ΗΠΑ Ο L. Solom σε μια κατατοπιστική μελέτη του έχει συντάξει ένα αναλυτικό κατάλογο με τις κύριες αναγωγές του ζωντανού Συντάγματος σε αναζήτηση κριτηρίων, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αοριστία γενικών εννοιών, όπως η ελευθερία (*liberty*), η ισότητα (*equal protection*) ή η οφειλόμενη διαδικασία (*due process of law*). Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει την άποψη ότι το δίκαιο είναι μια σύνθετη επιχειρηματολογική πρακτική με πολλαπλές μορφές συνταγματικής επιχειρηματολογίας· την ηθική άποψη ότι το συνταγματικό δίκαιο είναι το αποτέλεσμα εκείνης της εποικοδομητικής ερμηνείας που καθιστά το δίκαιο το καλύτερο δυνατό· την άποψη ότι το περιεχόμενο του συνταγματικού δικαίου θα πρέπει να καθορίζεται από μια διαδικασία ανάλογη με εκείνη της δικαιοπλαστικής δύναμης του δικαστή στο κοινό δίκαιο (*common law*), μέσα από τη νομολογική εξέλιξή του· την άποψη ότι το Σύνταγμα είναι δυνατόν να αλλάξει ανάλογα με τη σύνθεση του Ανωτάτου Δικαστηρίου, εφόσον επιλεγούν δικαστές με προοδευτική ή συντηρητική ιδεολογία· τον υπερεθνικό συνταγματισμό που υποστηρίζει την άποψη ότι οι υπερεθνικοί συνταγματικοί κανόνες, που συνάγει ο συγκριτικός συνταγματισμός, θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην ερμηνεία.

³⁰ R. Bork, *The Tempting of the American Mind*, 1990, σελ. 167, 251.

³¹ Βλ. συναφώς για την κρίσιμη διάκριση αλλά και την ανάγκη συνδυασμού στο πλαίσιο της *inner morality of law* τόσο της *legality of duty*, όσο και της *legality of aspiration*, L. Fuller, *The Morality of Law*, 1964, σελ. 13, 42.

νεία του Συντάγματος· την άποψη ότι το κείμενο του Συντάγματος έχει πολλαπλό νόημα και ότι η συνταγματική πρακτική θα πρέπει να επιλέγει μεταξύ αυτών κατά περίπτωση· την άποψη ότι το Ανώτατο Δικαστήριο θα πρέπει να ενεργεί ως μια διαρκής συντακτική συνέλευση με την εξουσία να υιοθετεί τροποποιητικές ερμηνείες του Συντάγματος, βάσει λόγων που θα ήταν παραδεκτοί σε μια συντακτική συνέλευση· την άποψη ότι τα δικαστήρια πρέπει να είναι εφεκτικά στις αποφάσεις του Κογκρέσου, αλλά ότι το ίδιο το Κογκρέσο θα πρέπει να περιορίζεται από το αρχικό νόημα του συνταγματικού κειμένου· τον πραγματισμό που είναι η άποψη ότι η συνταγματική πρακτική θα πρέπει να καθοδηγείται από κανονιστικές εκτιμήσεις που αφορούν συγκεκριμένες καταστάσεις· την άποψη ότι κριτήριο πρέπει να είναι οι πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις του δικαστή κ.λπ.³² Ο ετερόκλητος χαρακτήρας των ανωτέρω κριτηρίων απλά αποτυπώνει το γεγονός ότι το ζωντανό Σύνταγμα δεν έχει αποκρυσταλλωθεί σε παγιωμένες και σταθερές θέσεις για το επόμενο βήμα, μετά από την υπέρβαση του ακραίου νομικού φορμαλισμού. Το βήμα αυτό μένει ανοικτό στη λογική του *πραγματισμού*· βλέποντας και κάνοντας ανάλογα με την περίπτωση και την κατάσταση.

14. Κατ' επέκταση μένει αναπάντητο το περαιτέρω ουσιαστικό και αποφασιστικό ερώτημα για το πώς συνδυάζεται το ζωντανό με το αυστηρό Σύνταγμα και τη θεσμική πραγματικότητα, έτσι ώστε να διασώζεται η διάκριση αναθεώρησης του Συντάγματος και ερμηνείας του και ακόμη περισσότερο η διάκριση μεταξύ τήρησης και παραβίασης του Συντάγματος, χωρίς την οποία η ιδέα του κράτους δικαίου αναιρείται. Στο μέτρο, όμως, που το ζωντανό Σύνταγμα επικεντρώνεται σε έννοιες οι οποίες περιλαμβάνονται με δεδομένη αφαιρετικότητα και γενικότητα στο ίδιο το κείμενο του αυστηρού Συντάγματος, δεν τίθεται σε σχέση με το γραπτό κείμενο τυπικό ζήτημα υπέρβασης του αλλά μόνο εξελικτικής ερμηνείας του.

15. Ωστόσο, το ζωντανό Σύνταγμα, στην οιονεί «καταργητική» εκδοχή του, μπορεί να καταλήξει σε ωμό νομικό ρεαλισμό³³, ο οποίος υποσκάπτει πλήρως την κανονιστικότητα του Συντάγματος και οδηγεί στην πολιτικοποίηση και εντέλει την κομματικοποίηση της δικαιοσύνης, εφόσον ο δικαστής, απαλλαγμένος από τη δέσμευση στο προϋφιστάμενο δίκαιο, διαμορφώνει τη δική του συνταγματική πολιτική, με τα κριτήριά του, κρατώντας μόνο τις ισορροπίες με τον νομοθέτη.

16. Η ανάγκη σήμερα είναι να αναδειχθεί η *κανονιστικότητα* και *δεσμευτικότητα* του αυστηρού Συντάγματος, αντί για την αποδόμησή του με την επίκληση του ζωντανού Συντάγματος, ως «εύκολης» προσαρμογής του γράμματος και του πνεύματος των διατάξεων στις επιλογές που προκρίνει ο εκάστοτε ερμηνευτής, ανάλογα με τις απόψεις του για τις ισχύουσες ρυθμίσεις τις οποίες αξιολογεί ως αναχρονιστικές ή δεκτικές νέας «προσαρμοστικής ερμηνείας». Η τάση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε πρόσφατες αποφάσεις, όπως η εξαιρετικά προβληματική³⁴ *Trump v.*

³² L. Solum, *Originalism Versus Living Constitutionalism: The Conceptual Structure of The Great Debate*, 113 *Northwestern U. L. Rev.*, 1243 (2019), σελ. 1271-1275.

³³ Βλ. αναλυτικά, Γ. Τασόπουλο, *Ο αμερικανικός νομικός ρεαλισμός. Ένα ρεύμα εκσυγχρονισμού του δικαίου*, ΕΔΔΔ 36/1992, σελ. 359-384.

³⁴ C. Chabot, *Trump v. United States and the Half-Originalist Presidency*, 58 *U. Michigan J. L. Reform*, 653 (2025), διαθέσιμο στο [link](#)· S. Roisman, *Trump v. United States and the Separation of Powers*, 173 *U. Pennsylvania L. Rev. Online* (2025), διαθέσιμο στο [link](#).

*United States*³⁵, δείχνει ότι ο κύριος κίνδυνος που αντιμετωπίζει σήμερα το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα προέρχεται από την υπερσυγκεντρωτική και παντοδύναμη εκτελεστική εξουσία, στην Ελλάδα δε από τον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό³⁶. Η αποδυνάμωση της κανονιστικότητας του Συντάγματος μέσα από την ακραία σχετικοποίηση των διατάξεών του προσφέρει τις χειρότερες υπηρεσίες στο κρίσιμο αίτημα για ενίσχυση των θεσμικών αντιβάρων της εξουσίας. Το Σύνταγμα είναι το προστατευτικό μας ένδυμα σε εποχές ψύχους για τα δικαιώματα και τη δημοκρατία. Οι Αλκυονίδες μέρες υπάρχουν στην καρδιά του χειμώνα, αλλά δεν είναι λογικό, καταχείμωνο, να αποσύρεις τα χειμωνιάτικα για να φέρεις τα καλοκαιρινά.

III. ΠΟΙΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΧΡΕΙΑΖΟΜΑΣΤΕ;

17. Ένα σαφώς οριοθετημένο κριτήριο αναφορικά με την κατεύθυνση την οποία θα πάρει το Σύνταγμα, άπαξ και απαλλαγεί από τα καταλυθέντα δεσμά του νομικού φορμαλισμού, θα ήταν απαραίτητο, αν το ζωντανό Σύνταγμα επρόκειτο να μετατραπεί, από γενική αντιφορμαλιστική θεώρηση (στάση και τάση) ερμηνείας του Συντάγματος, σε αξιόπιστη θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές. Χρειαζόμαστε μια συνταγματική θεωρία που θα είναι σε θέση να μας δώσει, όχι απλώς ιμπρεσιονιστικές κατευθύνσεις ή γενικό τόνο, αορίστως, υπέρ της εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος, όπως είναι η προβληματική για το ζωντανό Σύνταγμα, αλλά ουσιαστικά κανονιστικά κριτήρια, αντλούμενα από το κείμενο, την ιστορία, την εφαρμογή στην πράξη, την πολιτική θεωρία και βεβαίως την προηγούμενη ερμηνεία της κρίσιμης διάταξης από τη θεωρία και τη νομολογία, ώστε να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε μεταξύ θεμιτής ή αθέμιτης, ορθής ή εσφαλμένης, επιτρεπόμενης ή ανεπιτρεπτής, άτυπης συνταγματικής μεταβολής. Το ζωντανό Σύνταγμα δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτές επειδή είναι ανεπίδεκτο δικαστικής εκτιμήσεως και εφαρμογής, λόγω της ασάφειας και της αοριστίας του περιεχομένου του (*non justiciable*).

18. Η διάκριση όμως μεταξύ τυπικής και άτυπης συνταγματικής μεταβολής, αναθεώρησης του Συντάγματος και εξελικτικής ερμηνείας του, δεν μπορεί, αλλά ούτε και ενδείκνυται³⁷, να είναι απόλυτη και στεγανή· διαφορετικά, αν το αίτημα για ασφάλεια δικαίου υπερβεί το όριο του σεβασμού των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, για να προσδιοριστεί σε υπερβολικό σημείο, με λεπτομερειακές ρυθμίσεις, αυτό θα αναιρούσε τον αναγκαίο και αναντικατάστατο ρόλο του δικαστή ως εγγυητή των θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, μέσα από τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων· θα ισοδυναμούσε με οπισθοδρόμηση από το συνταγματικό κράτος στο κράτος του νόμου³⁸, και θα έπληττε καίρια το Σύνταγμα των οριοθετήσεων. Σκοπός δε αυτού είναι η αποφασιστική ενίσχυση του κύρους του δικαστή, προκειμένου να δύναται ο δικαστής να απαιτήσει και να επιβάλει στην εκτελεστική εξουσία (κυβερνώσα πλειοψηφία) να επικαλεστεί και να στοιχειοθετήσει, για να δικαιολογήσει τη δράση της, βάσιμους, νόμιμους, αληθείς, πειστικούς και επαρκείς λόγους. Οφείλει, η εξουσία, να

³⁵ *Trump v. United States*, 144 S. Ct. 2312 (2024).

³⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Από τη συνταγματική στιγμή της Μεταπολίτευσης στον ηγεμονικό πρωθυπουργισμό: Η δοκιμασία των υποκείμενων αρχών του συνταγματικού δικαίου*, [e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 12/2024](#), σελ. 538.

³⁷ Βλ. D. Baranger, *La Constitution*, 2022, σελ. 248.

³⁸ M.-J. Redor, *De l'Etat légal à l'Etat de droit*, 1992, σελ. 180, 260 επ., 290 επ.· N. Παπασπύρου, *Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού*, 2016, σελ. 236.

αναγνωρίσει με σοβαρότητα και συνείδηση ότι υπέχει καθήκον «λόγον δίδοναι», ανταποκρινόμενη στο καθήκον λογοδοσίας της προς τον δικαστή χωρίς εξουσιαστική έπαρση και αλαζονεία. Ο δικαστής από πλευράς του πρέπει να είναι σε θέση να ασκήσει τον έλεγχο που του επιβάλλει το Σύνταγμα (άρθρο 93 παρ. 4) με ελεύθερο φρόνημα, ανεξαρτησία και συνείδηση του δικού του καθήκοντος απέναντι στο Σύνταγμα και στους πολίτες, τον Ελληνικό Λαό. Έργο του δικαστή είναι να διασφαλίσει ότι οι λόγοι που επικαλείται η εξουσία ισχύουν και είναι όντως ικανοί να δικαιολογήσουν τη δράση της. Το κρίσιμο είναι να εξασφαλίζει, ο δικαστικός έλεγχος, ότι οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος επιβεβαιώνονται με τον πλέον ολοκληρωμένο, αποτελεσματικό και λειτουργικό τρόπο στους οικείους θεσμούς εφαρμογής τους, ενόψει των συνθηκών, των αναγκών και των προκλήσεων που θέτει η μεταβαλλόμενη πραγματικότητα. Η εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος αυτό το νόημα έχει για την ηθικοπολιτική θεωρία των άτυπων συνταγματικών μεταβολών.

19. Σε ένα Σύνταγμα όπως το ισχύον στην Ελλάδα, το οποίο αναγνωρίζει ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας» (άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Μέρος Πρώτο, Βασικές Διατάξεις. Τμήμα Α' Μορφή του Πολιτεύματος) δεν τίθεται ζήτημα αντιμετώπισης της ηθικής αρχής του αυτοκαθορισμού του προσώπου, η οποία συνιστά τον πυρήνα της αξίας του, ως πηγής «εξωτερικής», «εξωνομικής», προερχόμενης από τη σφαίρα της ηθικής και κατά τούτο «ξένης» προς το δίκαιο. Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος³⁹ δεν θα μπορούσε να έχει πιο περίοπτη θέση στο κείμενο. Η αποτυχία να τεθεί στο κέντρο της ερμηνείας του Συντάγματος από (κυβερνώντες) πολιτικούς και δικαστές έχει καθαρά νομική φύση και λειτουργία⁴⁰. Συνεπώς δεν χρειάζεται να μεταφέρουμε στην Ελλάδα (αρκετά προβλήματα έχουμε) θεωρίες που καλούνται να επιλύσουν το δύσκολο πρόβλημα των πηγών του συνταγματικού δικαίου, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ, όπου τίθεται πιεστικά το ερώτημα αν ισχύει μονισμός πηγών (αποκλειστικά το κείμενο του Συντάγματος) ή, αντίθετα, πλουραλισμός τους, σε συμπλήρωση του κειμένου⁴¹. Σε εμάς το θέμα τίθεται σε σχέση με τον τρόπο που θα ερμηνεύσουμε και θα χειριστούμε πολιτικά και νομικά τη ρύθμιση του Συντάγματος η οποία ανάγει την αρχή του αυτοκαθορισμού του προσώπου σε ύψιστη θεμελιώδη αρχή της πολιτείας· κι αν βέβαια τα πολιτικά όργανα της πολιτείας την αντιμετωπίζουν κυνικά ή απλά αδιαφορούν για αυτήν, όπως συχνά συμβαίνει, αυτό δεν αφορά καθόλου τη συνταγματική ερμηνεία, ούτε τον δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Ο ερμηνευτής του ισχύοντος Συντάγματος καλείται, από όποια οργανική θέση κατέχει, να θεσπίσει, να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει το Σύνταγμα με τρόπο ώστε το συνταγματικό δίκαιο στην πράξη να επιβεβαιώνει τη θεμελιώδη αρχή του πολύπλευρου αυτοκαθορισμού των προσώπων (άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ.). Ο δικαστής στο σύστημά μας είναι ένας από εμάς. Σε αυτή τη λογική τού εμπιστεύεται το Σύνταγμα την ελευθερία και τα δικαιώματά μας.

³⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024, σελ. 198, 227 για την αξία του ανθρώπου ως αυτοκαθορισμό των προσώπων και αντιπατερναλιστική αρχή.

⁴⁰ Βλ. για την ερμηνεία και την εφαρμογή της αξίας του ανθρώπου στην Ελλάδα, υπό το πρίσμα της παρούσας μελέτης, Ι. Tassopoulos, "Human Dignity in Greece", σε: P. Becchi/K. Mathis (eds), *Handbook of Human Dignity in Europe*, 2017 Cham, διαθέσιμο στο [link](#) (και σε Academia).

⁴¹ Βλ. ιδίως, T. Grey, *The Constitution as Scripture*, 37 Stanford L. Rev., 1 (1984), σελ. 9, 13, διαθέσιμο στο [link](#). Idem, *The Uses of an Unwritten Constitution*, 64 Chicago-Kent L. Rev. 211 (1988), σελ. 214, 230, διαθέσιμο στο [link](#).

IV. ΤΟ ΖΩΝΤΑΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, Ο ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

20. Το ζωντανό Σύνταγμα εστιάζει κανονικά στις ηθικοπολιτικές έννοιες του Συντάγματος, αλλά στην ελληνική συνταγματική θεωρία βρέθηκε στο προσκήνιο κυρίως με αφορμή το άρθρο 16 Σ. και ειδικότερα τους επιτακτικούς κανόνες που περιλαμβάνει στην παρ. 5 (η ανώτατη παιδεία παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου) και στην παρ. 8 (η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται)⁴². Συνεπώς, στη χώρα μας το ζωντανό Σύνταγμα επιστρατεύτηκε ως επιχείρημα μετατοπιζόμενο σε ξένο πεδίο από εκείνο στο οποίο συναντάται φυσιολογικά, δηλαδή την εξελικτική ερμηνεία ή, κατά τη νεότερη αντίληψη, τη συνταγματική κατασκευή (constitutional construction)⁴³. Το ζωντανό Σύνταγμα σε σχέση με το άρθρο 16 Σ. υποστηρίχθηκε *contra legem*⁴⁴, προς υπέρβαση ρητών συνταγματικών διατάξεων, κατά τρόπο που θέτει σε δοκιμασία την πίστη στο Σύνταγμα⁴⁵, επειδή καταπατά το έδαφος της αναθεώρησής του, από την οποία πρέπει να διακρίνεται η ερμηνεία, ακόμη και η εξελικτική. Η κρίσιμη διαφορά είναι ότι ο ζωντανός συνταγματισμός ισχυρίζεται ότι κατ' εξοχήν μένει πιστός στο Σύνταγμα, επειδή αποβλέπει στο ιδανικό Σύνταγμα, το οποίο βελτιώνεται σε βάθος χρόνου. Διαφυλάσσεται έτσι η δυνατότητα «συνταγματικής εξιλέωσης»⁴⁶ (constitutional redemption), στο μέτρο που διατηρείται η πίστη ότι οι ηθικοπολιτικές έννοιες του Συντάγματος για ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, σεβασμό της αξίας του ανθρώπου συνιστούν υποσχέσεις, οι οποίες μπορεί και πρέπει να πραγματοποιηθούν. Αντίθετα, στην περίπτωση μας σε σχέση με το άρθρο 16, η πίστη στο Σύνταγμα δοκιμάζεται ακριβώς λόγω του συνταγματικού κειμένου, από το οποίο προκύπτουν συγκεκριμένες κανονιστικές δεσμεύσεις. *Με ποια λογική, με ποιο τρόπο και με ποια μορφή διατηρείται η πίστη στο Σύνταγμα κάτω από τις συνθήκες αυτές;*

21. Ο νομικός σχετικισμός δεν δίνει, ακριβώς, απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα, αλλά υπό μία έννοια, προσφέρει διέξοδο, μέσα από την οδό διαφυγής που ανοίγει εξαιτίας του νομικού πλουραλισμού, από τη συμβίωση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο⁴⁷. Η αντίθεση των δύο νομικών συστημάτων οδηγεί σε σχετικοποίηση τυχόν απόλυτων απαγορεύσεων στην προσπάθεια του δικαστή να διαχειριστεί ερμηνευτικά τη σύγκρουση των κανόνων, με μηχανισμούς όπως είναι η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος⁴⁸ κατά αναλογία προς τη σύμφωνη

⁴² Βλ. Ν. Αλιβιζάτο, *Όταν η πολιτική ατολμία κρύβεται πίσω από τον νομικό σχολαστικισμό*, διαθέσιμο στο [link](#). Βλ. και Idem, *Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα*, ΝοΒ 72/2024, σελ. 45, 50 (για τον αναχρονισμό του καθεστώτος πριν από τον ν. 5094/2024).

⁴³ Βλ. J. Balkin, *Το ζωντανό Σύνταγμα* (μτφ.-εισαγωγή Απ. Βλαχογιάννης), 2018, σελ. 206.

⁴⁴ Σ. Βλαχόπουλος, *Οι λέξεις και το Σύνταγμα – Σκέψεις για την ερμηνεία του Συντάγματος με αφορμή την Ολομ. ΣτΕ 1918/2025*, constitutionalism.gr 27.10.2025.

⁴⁵ J. Rubenfeld, *On Fidelity in Constitutional Law*, 65 Fordham L. Rev., 1469 (1997), σελ. 1487, διαθέσιμο στο [link](#).

⁴⁶ Balkin, *Το ζωντανό*, ό.π., σελ. 145.

⁴⁷ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει η απόφαση 1918/2025 της Ολομέλειας του ΣτΕ για τα μη κρατικά πανεπιστήμια*, epoliteia.gr 16.12.2025, διαθέσιμο στο [link](#)· και Idem, *Ερμηνευτικός σχετικισμός*, ό.π., σελ. 85. Η οδός διαφυγής διαφέρει στην περίπτωση της νομολογίας για το άρθρο 16 και εκείνης για τον βασικό μέτοχο.

⁴⁸ Β. Σκουρής/Ευ. Βενιζέλος, *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος*, 2024, σελ. 78.

με το Σύνταγμα ερμηνεία του νόμου. Η αντίθεση του ν. 5094/2024 (άρθρα 130-155) για τα Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (ΝΠΠΕ), στο γράμμα της συνταγματικής διάταξης είναι φαινομενική και υπάρχει μόνον εφόσον ο ερμηνευτής περιορίζεται σε μία αποσπασματική πρόβλεψη του Συντάγματος, του άρθρου 16 (παρ. 5 και 8), αγνοώντας ή υποβαθμίζοντας την καθοριστική διάταξη του άρθρου 28 Σ. και της ερμηνευτικής του δήλωσης, η οποία αφορά τη συμμετοχή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πριν από τον σχολιασμό της προσέγγισης αυτής, είναι αξιοπρόσεκτη η διάκριση μεταξύ απάντησης στο πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα και διεξόδου από αυτό.

22. Ο πραγματισμός του οιονεί «καταργητικού» ζωντανού Συντάγματος συναντά τον νομικό σχετικισμό, επειδή ο τελευταίος του προσφέρει διέξοδο στο πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα, το οποίο τίθεται εξαιτίας της μετατόπισης του ζωντανού Συντάγματος από το ηθικοπολιτικό πεδίο των αόριστων αξιολογικών εννοιών στις ρητές και επιτακτικές αυστηρές συνταγματικές διατάξεις. Η σχετικιστική διέξοδος είναι διαθέσιμη και στο ζωντανό Σύνταγμα, επειδή τόσο αυτό όσο και ο νομικός σχετικισμός επικαλύπτονται εν μέρει, εφόσον μοιράζονται ένα κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο: τον σκεπτικισμό για τους κανόνες δικαίου. Μπροστά λοιπόν στην ανάγκη να δικαιολογηθεί η υπέρβαση του γράμματος του Συντάγματος, το ζωντανό Σύνταγμα, με τον πραγματισμό που το διακρίνει, συμπίπτει με τον νομικό σχετικισμό και έτσι καθίστανται περιστασιακοί σύμμαχοι, στο μέτρο που δέχονται αμφότεροι ότι ένας κανόνας είναι, *συγχρόνως*, αναχρονιστικός και ξεπερασμένος από τα πράγματα, ώστε να επιβάλλεται η *εξελικτική υπέρβασή του* (στη λογική του ζωντανού Συντάγματος), αλλά και ασυμβίβαστος με το πλέγμα άλλων συνταγματικών διατάξεων και κανόνων του ενωσιακού δικαίου, έτσι ώστε να *σχετικοποιείται* η απολυτότητα της απαγόρευσης (νομικός σχετικισμός). Τόσο με το ένα όσο και με το άλλο σκεπτικό καταλήγουμε στο ίδιο «δια ταύτα». Την κατάφαση της συνταγματικότητας του νόμου ο οποίος φαινομενικά παραβιάζει ρητές αντίθετες διατάξεις του Συντάγματος. *Δύο απόψεις υπέρ της ίδιας λύσης είναι προτιμότερες από μία· αρκεί η λύση να είναι ορθή. Αλλά η διέξοδος (δια της αποφυγής) από το πρόβλημα της πίστης στο Σύνταγμα δεν αποτελεί απάντηση σε αυτό και άρα ούτε ορθή λύση.*

23. Ο σχετικισμός ανήκει στο ρεύμα του αντιφορμαλιστικού νομικού σκεπτικισμού για τους κανόνες δικαίου, του οποίου αποτελεί απόρροια και έκφραση. Η αντιφορμαλιστική κατεύθυνση ενός κριτικού τμήματος της νομικής σκέψης ιδίως των αρχών του 20ού αιώνα τόνιζε, όπως ήδη λέχθηκε, ότι ισχύον δίκαιο δεν είναι κυρίως εκείνο των κανόνων, αλλά της εφαρμογής τους στην πράξη. Το τι ισχύει ως δίκαιο προκύπτει από τη μελέτη της νομολογίας και δεν αρκεί το κείμενο του νόμου, από το οποίο εξάλλου ουδόλως συνάγεται εξαντλητική καταγραφή των περιπτώσεων που εμπίπτουν στο ρυθμιστικό πεδίο του. Ο σχετικισμός για τους κανόνες δικαίου συνδέεται και απορρέει από τον σκεπτικισμό για αυτούς, μέσα από την θεώρηση της ατέλειάς τους, υπό το πρίσμα της νομικής πράξης⁴⁹.

24. Ο νομικός πλουραλισμός της εποχής μας, όπου συνυπάρχουν το εθνικό, το ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο, παράλληλα με ιδιωτικές δομές όπως οι μεγάλοι ψηφιακοί πάροχοι παγκόσμιας εμ-

⁴⁹ Βλ. πρόχειρα για το ρεύμα αντίδρασης στον νομικό φορμαλισμό, στις αρχές του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ, Γ. Τασόπουλο, *Ο αμερικανικός νομικός ρεαλισμός*, ό.π.

βέλειας (Facebook, X/Twitter, TikTok κ.λπ.), δημιουργεί την ανάγκη συντονισμού κανόνων δικαίου διαφορετικής προέλευσης και κατηγορίας. Στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, η ανάγκη αυτή εμφανίζεται με ιδιαίτερη ένταση στις σχέσεις του εθνικού δικαίου με το ενωσιακό (πρωτογενές ή παράγωγο), όταν μάλιστα πρόκειται για κανόνες του Συντάγματος. Ο νομικός πλουραλισμός μπορεί εύκολα να οδηγήσει στον νομικό σχετικισμό. Η κρίση ότι η α' ή η β' συμπεριφορά ή κρατική ρύθμιση είναι ορθή ή εσφαλμένη, νόμιμη ή παράνομη, δεν μπορεί να γίνει με απόλυτους όρους, επειδή πρέπει να προσδιορίζεται το νομικό σύστημα αναφοράς, σε σχέση με το οποίο εκφέρεται κάθε φορά η κρίση αυτή: κατά το εθνικό ή το ενωσιακό δίκαιο⁵⁰;

25. Ο νομικός σχετικισμός θέτει το ζήτημα του κριτηρίου υπεροχής σε περίπτωση σύγκρουσης των κανόνων του Συντάγματος με τους κανόνες του ευρωπαϊκού δικαίου. Επειδή κατ' αρχήν κι αυτό το ερώτημα δεν επιδέχεται απόλυτες απαντήσεις, αλλά είναι σχετικό με τις αρμοδιότητες (αποκλειστικές, συντρέχουσες ή υποστηρικτικές) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά παραχώρηση κυριαρχίας των κρατών μελών, η λύση που προκρίνεται είναι η αποφυγή, όσο γίνεται, του διλήμματος αυτού⁵¹.

26. Αλλά ο νομικός σχετικισμός δεν εκδηλώνεται μόνο απέναντι στον νομικό πλουραλισμό, κατά τα ανωτέρω. Εκτείνεται και στο εσωτερικό της εθνικής έννομης τάξης, ιδίως σε αναφορά με την ερμηνεία του Συντάγματος υπό το φως της προερμηνευτικής θεωρίας βάσει της οποίας ο κάθε ερμηνευτής προσεγγίζει τις διατάξεις του Συντάγματος⁵². Σε τελική ανάλυση, ούτε εδώ υπάρχει το κριτήριο που θα μπορούσε να ιεραρχήσει τις επιλογές π.χ. μεταξύ της φιλελεύθερης και της δημοκρατικής αρχής, οι οποίες συγκροτούν το δίπολο του σύγχρονου συνταγματισμού. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η επιλογή γίνεται από το όργανο που έχει τον τελευταίο λόγο, δηλαδή εκείνο που αποφασίζει τελικά με βάση την αρμοδιότητά του. *Auctoritas non veritas facit legem* (Hobbes). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αναγνωρίζεται πρωτοκαθεδρία του δικαστή, έναντι του νομοθέτη, γιατί ο δικαστής, υποστηρίζεται ότι, πρέπει να επιδεικνύει δικαστικό αυτοπεριορισμό, λόγω της έλλειψης δημοκρατικής νομιμοποίησής του⁵³.

27. Στη λογική του νομικού σχετικισμού, σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία φυσικό είναι τον πρώτο και κύριο λόγο να τον έχει ο νομοθέτης, ήτοι η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία. Όριο στην εξουσία του νομοθέτη θέτει το κείμενο του Συντάγματος, εφόσον μιλάει ρητά και με σαφήνεια. Δηλαδή, εφόσον οι διατάξεις του χρησιμοποιούν έννοιες των οποίων η σημασία είναι ορισμένη, λ.χ. είτε τεχνικές έννοιες όπως το ΝΠΔΔ, είτε έννοιες της καθομιλουμένης όπως «αποκλειστικά» και «απαγορεύεται» (στο άρθρο 16 παρ. 5, 8 Σ.) οι οποίες χρησιμοποιούνται στο δίκαιο με

⁵⁰ Βλ. για την προβληματική Β. Σκουρή, «Ελεγχος συνταγματικότητας και/ή αντίθεσης προς το ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο. Ποια είναι η σχέση μεταξύ τους και τι μπορεί ή οφείλει να επιλέξει ο δικαστής και με ποια σειρά;», σε: *Τιμ. Τόμος Αντώνη Μανιτάκη*, 2019, σελ. 515, 527.

⁵¹ Βλ. για την προβληματική των αρμοδιοτήτων στην ΕΕ, Γ. Δρόσο, *Les malheurs de la vertu ή: το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου*, 2025, σελ. 60 επ. και 90 επ. και Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει, ό.π.*, παρ. III. Ευ. Βενιζέλο/Β. Σκουρή, *Μη κρατικά ΑΕΙ. Σε ποια έννομη τάξη;*, Καθημερινή της Κυριακής 25.02.2024.

⁵² Βλ. Δ. Τσάτσο, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του Συντάγματος», σε: Δ. Τσάτσος (επιμ.), *Η ερμηνεία του Συντάγματος*, 1995, σελ. 15, 42.

⁵³ Βλ. από την αφετηρία της δημοκρατικής αρχής προς την κατεύθυνση του νομικού πραγματισμού, σε συνδυασμό με τον δικαστικό αυτοπεριορισμό, R. Posner, *The Federal Courts. Challenge and Reform*, 1996, σελ. 323.

τη συνήθη σημασία τους· υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν σχετικοποιείται το νόημα αυτό από αντίθετες διατάξεις άλλων νομικών συστημάτων, στο πλαίσιο του νομικού πλουραλισμού. Αλλά, κατά τη σχετικιστική λογική, μόνο η σημασιολογική και εννοιολογική καθαρότητα της διάταξης μπορεί να περιορίσει, ως ένα βαθμό, αποτελεσματικά τη διακριτική ευχέρεια του εφαρμοστή, είτε πρόκειται για τον νομοθέτη που έχει δημοκρατική νομιμοποίηση είτε για τον δικαστή που ελέγχει τον νόμο με βάση το Σύνταγμα.

28. Εξάλλου, σε σχέση με τις αόριστες αξιολογικές έννοιες του Συντάγματος ισχύει η αρχή της αναλογικότητας⁵⁴ και μια καταφανώς υπερβολική και ακραία λύση, την οποία ένας λογικός άνθρωπος δεν θα εύρισκε εύλογη κάτω από δεδομένες περιστάσεις, δικαίως κρίνεται από τα δικαστήρια ως αντισυνταγματική. Αλλά η αρχή της αναλογικότητας δεν περιορίζεται στο πεδίο των δικαιωμάτων· ισχύει και σε σχέση με τις αρμοδιότητες που ασκεί π.χ. η Ευρωπαϊκή Ένωση (άρθρο 5 παρ. 4 ΣυνθΕΕ).

28.1. Εκτός από ακραίες και οριακές περιπτώσεις προδήλως παράλογης συμπεριφοράς, η αρχή της αναλογικότητας είναι και αυτή εκδήλωση του νομικού σχετικισμού, στο μέτρο ιδίως που η εφαρμογή της εξαρτάται από τη στάθμιση⁵⁵ και αξιολόγηση τυπικά ισοδύναμων δικαιωμάτων, κανένα από τα οποία δεν βρίσκεται σε σχέση υπεροχής έναντι του άλλου (ελευθερία της έκφρασης έναντι του ιδιωτικού βίου και των προσωπικών δεδομένων)⁵⁶. Και στις περιπτώσεις αυτές, το κριτήριο δεν είναι άλλο από την άποψη της πλειοψηφίας των δικαστών, επειδή η επιλογή γίνεται βάσει της ιεράρχησης των αξιών και της ερμηνείας των περιστάσεων από τους δικαστές (ανάλογα με τα κριτήριά τους).

29. Στον κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο των τεμνόμενων κύκλων του ζωντανού Συντάγματος και του νομικού σχετικισμού θα μελετήσουμε στη συνέχεια τις βαρυσήμαντες αποφάσεις του ΣΕ για την ερμηνεία του άρθρου 16 Σ.⁵⁷ σε σχέση με τα ΝΠΠΕ του ν. 5094/2024 (παρτηρήματα ξένων πανεπιστημίων, ιδιωτικά πανεπιστήμια) και συγκεκριμένα τις αποφάσεις ΣΕ Ολομ. 1919 και 1920/2025⁵⁸. Όπως θα φανεί, το γεγονός ότι οι διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ. είναι κατηγορηματικές, ρητές, και σαφείς παραπέμπει στην πιο ακραία εκδοχή του ζωντανού Συντάγματος, η οποία το φέρνει σε αντίθεση με τον αυστηρό του χαρακτήρα, επειδή ανατρέπει το γράμμα του.

⁵⁴ R. Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, (tnsl. J. Rivers), 2002, σελ. 66 επ.· M. Thorburn, “Proportionality”, σε: D. Dyzenhaus/M. Thorburn (eds), *Philosophical Foundations of Constitutional Law*, 2019, σελ. 305, 322· S. Tsakyrakis, *Proportionality: An assault on human rights?*, 7 Int. J. Constitutional L., 468 (2009). <https://doi.org/10.1093/icon/mop011>

⁵⁵ Βλ. για τη σχετικότητα της στάθμισης, αντί άλλων, L. Henkin, *Infallibility under Law: Constitutional Balancing*, 78 Columbia L. Rev., 1022 (1978), σελ. 1047-1048.

⁵⁶ ΕΔΔΑ, Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Α.Ε. κατά Ελλάδας (72562/2010) απόφαση 22.02.2018 (μετά από τη ΣΕ Ολομ. 1213/2010). Βλ. αναλυτικά, G. Christie, *Philosopher Kings? The Adjudication of Conflicting Human Rights and Social Values*, 2011, σελ. 105 επ.

⁵⁷ Βλ. για την ανάλυση υπέρ των αποφάσεων του ΣΕ σε Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει, ό.π.*, και ιδίως από τη σκοπιά της παρούσας μελέτης, στην παρ. IV. Βλ. αντίθετα, την κριτική σε Κ. Γιαννακόπουλο, *Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος*, Νομαρχία 28.11.2025, και ιδίως παρ. Δ, διαθέσιμο στο [link](#).

⁵⁸ Οι ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 έχουν αναλυτικότερο σκεπτικό για τη συνταγματικότητα του ν. 5094/2024 για τα ΝΠΠΕ σε σύγκριση με την ΣΕ Ολομ. 1918/2025. Όταν γίνεται αναφορά στο κείμενο σε αποφάσεις, χωρίς άλλο ειδικότερο προσδιορισμό, εννοούνται οι εν λόγω αποφάσεις του ΣτΕ.

Κατά τούτο, οι προβληματισμοί που διατυπώνονται στη συνέχεια, οι οποίοι αφορούν προεχόντως τον νομικό σχετικισμό, ισχύουν αναλόγως και για το οιονεί «καταργητικό» ζωντανό Σύνταγμα, σε αντίθεση προς την «ερμηνευτική» ή «συμπληρωματική» λειτουργία του σε σχέση με τις ηθικοπολιτικές ρήτρες του Συντάγματος. Στην περίπτωση του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ., και το ζωντανό Σύνταγμα και ο νομικός σχετικισμός συνδυάζονται και καταλήγουν μέσα από τις διαφορετικές αντιφορμαλιστικές ατραπούς στο αυτό αρνητικό αποτέλεσμα για τις παρ. 5 και 8 τις οποίες δεν εφαρμόζουν τόσο επειδή είναι αναχρονιστικές και ξεπερασμένες (ζωντανό Σύνταγμα), όσο και επειδή σχετικοποιείται το νόημά τους λόγω του ενωσιακού δικαίου.

30. Αντίθετα, η προσέγγιση που αναπτύσσεται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης, για την ερμηνεία των δικαιωμάτων και την εναρμόνιση των εννόμων τάξεων, εθνικής και ενωσιακής, με βάση τις κοινές θεμελιώδεις αρχές⁵⁹, αφενός μεν διατηρεί όλο το ουσιαστικό και πρόσφορο περιεχόμενο της ορθής-θεμιτής λογικής του ζωντανού Συντάγματος, αφετέρου δε αποφεύγει τον σκεπτικιστικό σχετικισμό που ανάγεται στον νομικό πλουραλισμό και τη διάσταση μεταξύ του Συντάγματος και του ενωσιακού δικαίου.

V. ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑΣ

31. Οι αποφάσεις του ΣΕ Ολομ. για το άρθρο 16 Σ. αφορούν ένα θεμελιώδες πρόβλημα της γενικής θεωρίας του δικαίου το οποίο έθεσε πρώτος ο Jeremy Bentham⁶⁰: την εξατομίκευση των κανόνων δικαίου (individuation of laws)⁶¹. Ο Bentham τονίζει τα εξής: «Τί είναι νόμος; Τί μέρος του νόμου; Το θέμα αυτών των ερωτημάτων, και είναι αξιοπρόσεκτο, αφορά το λογικό, το ιδεατό, το διανοητικό σύνολο, όχι το φυσικό. [...] Με τη λέξη νόμος, λοιπόν, [...] εννοείται το ιδεατό αντικείμενο, του οποίου το μέρος, το σύνολο ή τα συνδυασμένα στοιχεία του εκτίθενται από ένα νομοθέτημα, και όχι το νομοθέτημα που τα εκθέτει»⁶². Όπως παρατηρεί ο Raz, αυτός είναι και ο σκοπός των νομικών συγγραμμάτων: δεν αποδελτιώνουν διατάξεις αλλά επιχειρούν να αποδώσουν το σύνθετο νόημα των κανόνων δικαίου με βάση συστηματικές διακρίσεις και ταξινομήσεις της νομικής επιστήμης⁶³. Η ιδέα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου είναι εν μέρει απόρροια της ανάγκης οικονομίας, αποφυγής της ανοικονόμητης πολυπλοκότητας και συνθετότητας η οποία προκύπτει, όχι απλώς από την ένταξη αλλά από την πλήρη, εξαντλητική, ανάπτυξη όλων των επιμέρους στοιχείων που συγκροτούν το σώμα του κανόνα δικαίου, με τις διάφορες διακρίσεις, υποπεριπτώσεις και εξαιρέσεις του⁶⁴. Στη θέση μιας τέτοιας απρόσφορης ανάπτυξης, ο εξατομικευμένος κανόνας δικαίου προσφέρει την πύκνωση και τη σύμπτυξη του νοήματος του κανόνα δικαίου. Στη λογική αυτή, οι

⁵⁹ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Τι κομίζει*, ό.π., παρ. ΙΙΙ. Βλ. από τη γαλλική θεωρία, D. Baranger, *La Constitution*, ό.π., σελ. 502.

⁶⁰ J. Bentham, *The Principles of Morals and Legislation*, 1948, σελ. 310, 330 («To ascertain what sort of thing a law is; what the parts are that are to be found in it; what it must contain in order to be complete; [...]).

⁶¹ Βλ. J. Raz, *Legal Principles and the Limits of Law*, 81 Yale L. J., 1823 (1972), σελ. 825.

⁶² J. Bentham, ό.π.: «What is law? What the part of a law? The subject of these questions is to be observed, is the logical, the ideal, the intellectual whole, not the physical one: the law, and not the statute. [...] By the word law then, [...] is meant the ideal object, of which the part, the whole, or the multiples mixed together, is exhibited by a statute; not the statute which exhibits them» (έμφαση στο πρωτότυπο).

⁶³ J. Raz, *Legal*, ό.π., σελ. 826.

⁶⁴ Ibidem.

διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 5, 8 Σ. είναι απλώς μεμονωμένα στοιχεία ενός σύνθετου κανόνα δικαίου, ο οποίος περιλαμβάνει και άλλες διατάξεις του ευρωπαϊκού και του διεθνούς δικαίου. Ως εκ τούτου, ο νομικός σχετικισμός είναι ερμηνευτική ανάγκη αποφυγής της κανονιστικής διάσπασης του δικαίου, η οποία επέρχεται αν ο ερμηνευτής επικεντρωθεί αποσπασματικά σε ορισμένες διατάξεις, με συνέπεια να βλέπει το δέντρο, αλλά να χάνει το δάσος. Αν όμως θελήσουμε να διατυπώσουμε τον κανόνα που αφορά τα πανεπιστήμια στην Ελλάδα, τότε βέβαια θα είναι λάθος να περιοριστούμε στο άρθρο 16 Σ. και να θεωρήσουμε ότι αυτό συνιστά τον εξατομικευμένο κανόνα δικαίου της έννομης τάξης εν συνόλω, για τη ρύθμιση του υπό εξέταση ζητήματος.

31.1. Ο σκεπτικιστής νομικός αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου και ο αντιφορμαλισμός του ερείδεται ακριβώς στα ερμηνευτικά ζητήματα, τα οποία προκύπτουν από τη συρροή κανόνων δικαίου πολλαπλών επιπέδων⁶⁵ και συχνά διαφορετικών στοχεύσεων· συμπίπτει δε με τον υποστηρικτή του ζωντανού Συντάγματος στην εκτίμηση ότι η ορθή ερμηνεία τού, συνήθως, πυκνού πλέγματος των κανόνων δικαίου που θέτουν ακανθώδη νομικά ερωτήματα, όπως αυτά του άρθρου 16 Σ. σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο, δεν γίνεται *in abstracto*, αλλά με βάση δεδομένη θεσμική πραγματικότητα, η οποία δεν περιορίζεται στις πηγές του δικαίου και εκτείνεται στις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στο συγκεκριμένο υπό ρύθμιση πεδίο. Από τη σκοπιά της θεωρίας για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές όμως, το κρίσιμο ερώτημα πηγαιίνει πέρα από αυτόν τον κοινό αντιφορμαλιστικό τόπο και αφορά τα κριτήρια με τα οποία θα πραγματοποιηθεί η εξατομίκευση του κανόνα δικαίου, στο επέκεινα του νομικού φορμαλισμού πεδίο. Η αναζήτηση δε των κριτηρίων δεν έχει κατ' αρχήν χαρακτήρα μεθοδολογικό, δηλαδή κατάστρωσης ενός συστηματικού προγράμματος το οποίο θα πρέπει να ακολουθήσει ο ερμηνευτής βήμα-βήμα για να καταλήξει στο συμπέρασμά του. Κάτι τέτοιο δεν θα διέφερε από τη μετατόπιση του φορμαλισμού σε ένα πιο αφηρημένο και προκριματικό, θα λέγαμε, επίπεδο πιθανότατα πολύ μεγαλύτερης ρευστότητας από εκείνη που αντιμετωπίζουμε στην πράξη⁶⁶. Το αίτημα, γιατί περί αυτού πρόκειται, των κριτηρίων με τα οποία θα κριθεί ποιος είναι ο εξατομικευμένος κανόνας δικαίου, ποιο το νόημά του και η κανονιστική του αιχμή (point), αφορά την προέλευση (πηγή) και τη συνταγματική συνάφεια των δικαιολογητικών λόγων που θα οδηγήσουν σε παραδεκτά και έγκυρα νομικά επιχειρήματα, τα οποία εξετάζονται σε σχέση με τις νομικές βάσεις των προβαλλόμενων ισχυρισμών ενώπιον του δικαστηρίου.

31.2. Αλλά ο συνδυασμός ζωντανού Συντάγματος και νομικού σχετικισμού δεν παίρνει κάποια (κανονιστική) θέση για το ανωτέρω θέμα. Αποτέλεσμα είναι ότι εντέλει το ζήτημα κρίνεται με *πραγματισμό*, ανάλογα με τη λύση που θα επικρατήσει, αν αξιολογείται θετικά ή αρνητικά από τον ένα ή τον άλλο –και βέβαια η γνώμη που μετρά είναι εκείνων που αποφασίζουν. Εντούτοις η συνθήκη αυτή δεν είναι αναπόφευκτη· ο αντιφορμαλιστικός σκεπτικισμός δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη τον νομικό σχετικισμό, ούτε τον συγκυριακό νομικό πραγματισμό του ζωντανού Συντάγματος ο οποίος διαφοροποιείται ανάλογα με τη σκοπιμότητα του αποτελέσματος. Αν ο νομικός σκεπτικισμός δεχθεί ότι τα κριτήρια της εξατομίκευσης του κανόνα δικαίου γίνονται π.χ. με βάση

⁶⁵ I. Pernice, *Multilevel constitutionalism in the European Union*, European L. Rev. 27, 2002, σελ. 511-529· Eu. Βενιζέλο, *Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα»*, ΕφημΔΔ 6/2023, σελ. 602.

⁶⁶ Βλ. Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 33-36.

την παράδοση του *συνταγματισμού*⁶⁷ και επιχειρήσει ερμηνευτικά να τα προσδιορίσει κατά τρόπο συναφή και λυσιτελή για τις ανάγκες εκκρεμούς υπόθεσης, τότε διαφέρει από τον σχετικισμό. Αν ξεκαθαρίσει το ζωντανό Σύνταγμα ποια κριτήρια εξέλιξης του νοήματος του Συντάγματος ακολουθεί και με ποιον τρόπο τηρεί το αίτημα της πίστης στο *ισχύον* Σύνταγμα, τότε δεν αποκλείεται να πληρούνται οι προϋποθέσεις λήψης των αποφάσεων με *συνέπεια* (*consistency*) και ως *ζήτημα αρχής* (*principled*). Οι *θεμελιώδεις αρχές του δικαίου*, τις οποίες ανέδειξε ο R. Dworkin για την επίλυση των δύσκολων υποθέσεων (*hard cases*)⁶⁸, αποστολή έχουν να εκπληρώσουν τις επιταγές του κράτους δικαίου για συνέπεια και λήψη αποφάσεων ως ζήτημα αρχής, με συνοχή και, αν όχι με προβλεψιμότητα, τουλάχιστον με θεσμική συνέχεια και πίστη στο Σύνταγμα.

32. Για να έλθουμε στα καθ' ημάς, η βασική προβληματική τίθεται στο πεδίο των δικαιωμάτων από τον Πρ. Δαγτόγλου, ο οποίος γράφει ότι η «*συρροή δικαιωμάτων και συνταγματικών κανόνων είναι εν μέρει αποτέλεσμα πρόχειρης έρευνας*», επειδή «*ισχύει ο κανόνας της υπεροχής της ειδικής έναντι της γενικής διατάξεως*» τονίζει δε ότι: «*Η γενική διάταξη είναι εφαρμοστέα μόνο στις περιπτώσεις που δεν μπορούν να υπαχθούν στην ειδική διάταξη και όχι ως “βοηθητικός” ή “επικουρικός” κανόνας, στην περίπτωση που η γενική διάταξη δεν οδηγεί σε “ικανοποιητική” λύση*». Εμβληματικό παράδειγμα της αντίληψης αυτής είναι η πλήρης περιθωριοποίηση της αξίας του ανθρώπου⁶⁹. Το πρόβλημα της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου συνδέεται με την αμφισβήτηση της αρχής της ειδικότητας στην ακραία αυτή εκδοχή της και με την προσπάθεια καθορισμού του νοήματος κάθε διάταξης σε συνδυασμό με άλλες συναφείς. Εύκολα αντιλαμβάνεται καθένας ότι η επίκληση της έννοιας του ζωντανού Συντάγματος ουδόλως συμβάλλει στην αντιμετώπιση του προβλήματος της εξατομίκευσης των κανόνων δικαίου. Αντίθετα, επιτείνει τη σύγχυση, αποπροσανατολίζει και προσθέτει περιττή ασάφεια και περιπλοκή. Είναι λοιπόν πολύ θετικό ότι το ΣΕ στις αποφάσεις του για το άρθρο 16 Σ. απέφυγε το ζωντανό Σύνταγμα, παρότι η αιτιολογική έκθεση του νόμου για τα ΝΠΠΕ και το Δημόσιο στο υπόμνημά του ενώπιον του ΣΕ το επικαλέστηκαν.

VI. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 Σ.

33. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου στη δίκη για το άρθρο 16 Σ. είναι φανερό ότι δεν προέβησαν στην εξατομίκευση του κανόνα δικαίου της διαφοράς με βάση τις δύο ειδικές διατάξεις των παρ. 5 και 8 αλλά σε συνδυασμό ιδίως με το άρθρο 28 Σ. και τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου. Η κρίσιμη σκέψη είναι η υπ' αριθ. 37 των δύο αποφάσεων (ΣΕ 1919, 1920/2025): «*το Συμβούλιο της Επικρατείας [...] ερμηνεύει το δίκαιο και αναζητά την έννοια της ρύθμισης εν όψει του γράμματος, αλλά και του σκοπού του, όπως η εκάστοτε ρύθμιση εντάσσεται τη δεδομένη χρονική στιγμή στο σύνολο της εννόμου τάξεως, εθνικής, ενωσιακής και διεθνούς, ώστε να καταστεί διά της ερμηνείας, κατά το δυνατόν, ένα συνεκτικό σύνολο*».

⁶⁷ Βλ. αντί άλλων για την προβληματική, J. Hesse/N. Johnson (eds). *Constitutional Policy and Change in Europe*, 1995. J. Elster/R. Slagstad (eds), *Constitutionalism and Democracy*, 1993. R. Hardin, *Liberalism, Constitutionalism and Democracy*, 1999, σελ. 319.

⁶⁸ R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 1977, σελ. 81.

⁶⁹ Πρ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, 3η έκδ., 2010, σελ. 132-133.

34. Αντίθετα, η μειοψηφία στις αποφάσεις του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ. τόνισε (σκ. 33) ότι:

«[Ε]ίναι αναντίρρητο ότι οι κανόνες δικαίου δεν ερμηνεύονται μόνο με την έννοια που θα αποδιδόταν σε αυτούς κατά τον χρόνο της θεσπίσεώς τους, αλλά αφού ληφθούν υπ' όψιν και οι ευρύτερες, κοινωνικές, ιδίως, εξελίξεις. [...] Υφίσταται, όμως, ένα αυτονόητο όριο: Η επιλογή του ερμηνευτή γίνεται μεταξύ περισσότερων νοηματικών εκδοχών που, για να είναι υποστηρίξιμες, απορρέουν, κατ' αρχήν, από το γράμμα της διατάξεως ή το πλέγμα των διατάξεων, όπως αυτή επιρρωνύεται και από τις λοιπές ερμηνευτικές μεθόδους. Η ερμηνεία, στην περίπτωση αυτή, μπορεί να είναι *praeter*, σε καμία, όμως, περίπτωση *contra legem*. [...] Μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση δεν είναι μόνο λανθασμένη, αλλά και δυνητικά επικίνδυνη, διότι, μεταξύ άλλων, αντιτίθεται στις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της προβλεψιμότητας, δομικών στοιχείων του Κράτους δικαίου. Στην περίπτωση αυτή, δια της ερμηνείας συνταγματικών διατάξεων, λαμβάνει χώρα, κατ' ουσίαν, συνταγματική αναθεώρηση μέσω της ψηφίσεως κοινού νόμου, η οποία επικυρώνεται από το Δικαστήριο».

34.1. Η μειοψηφία έθεσε λοιπόν ευθέως το θέμα της διάκρισης μεταξύ εξελικτικής ερμηνείας και αναθεώρησης του Συντάγματος σε σχέση με το πρόβλημα των άτυπων συνταγματικών μεταβολών και υπογράμμισε τους κινδύνους και τις συνέπειες από την αποτυχία οριοθέτησής τους και την άτακτη σύγχυσή τους.

35. Στην προηγηθείσα σκέψη αντιλήχθηκε από την πλειοψηφία (σκ. 32) ότι:

«η άποψη της μειοψηφίας ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 16 “δεν είναι μόνο λανθασμένη, αλλά και δυνητικά επικίνδυνη, διότι, μεταξύ άλλων, αντιτίθεται στις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της προβλεψιμότητας, δομικών στοιχείων του Κράτους δικαίου” δεν λαμβάνει υπ' όψιν την ως άνω υποχρέωση του εθνικού δικαστή για ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο [...]».

36. Πέρα όμως από την ουσία, κρίσιμη είναι και η διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής. Σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, είναι υποχρεωτική η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) σε περίπτωση που τίθεται ζήτημα ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου σε ανώτατο δικαστήριο⁷⁰. Η μειοψηφία (σκ. 33) πρότεινε την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, την οποία απέριψε η πλειοψηφία (σκ. 32) με το σκεπτικό ότι το ερώτημα αναφορικά με τον απόλυτο αποκλεισμό των παραρτημάτων αλλοδαπών πανεπιστημίων κατ' επίκληση του γράμματος του άρθρου 16 Σ. έχει ήδη απαντηθεί από πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ. Αλλά δεν πρόκειται μόνο για το ζήτημα αν κατ' αρχήν είναι επιτρεπτός από το ενωσιακό δίκαιο ο απόλυτος αποκλεισμός των παραρτημάτων βάσει του άρθρου 16 Σ.· εξίσου σημαντικό είναι το ερώτημα των επιτρεπόμενων περιορισμών που θέτει ο νόμος για τα ΝΠΠΕ στα παραρτήματα από την άποψη του ενωσιακού δικαίου, το οποίο εκκρεμεί ενώπιον του ΣΕ, αναμένεται δε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το σκεπτικό του Δικαστηρίου στο σημείο αυτό⁷¹.

36.1. Η διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής αποτελεί θεμελιώδη εγγύηση και

⁷⁰ Βλ. F. Spitareli, «La faculté et l'obligation de renvoi prejudicial», σε: F. Ferraro/C. Iannone, *Le renvoi préjudiciel*, 2023, σελ. 163, 187.

⁷¹ Βλ. Β. Χατζόπουλο, *Νομικά Πρόσωπα Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης και δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: από την παρανόηση στην παραβίαση*, Νομαρχία 21.05.2024 («Η θέσπιση των ΝΠΠΕ δεν συνιστά απαίτηση αλλά παραβίαση του ενωσιακού δικαίου»). Το κύριο ζήτημα αφορά την απαγόρευση του κερδοσκοπικού τους χαρακτήρα.

βασικό όρο για τη νομιμοποίηση και την αξιοπιστία της. Εφόσον υπάρχει εύλογη αμφιβολία για νομικό ζήτημα που άπτεται του ενωσιακού δικαίου, προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ πρέπει να υποβάλλεται, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι το ενωσιακό δίκαιο δημιουργεί δικαιώματα στους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι όμως δεν διαθέτουν από μόνοι τους τη δυνατότητα να ζητήσουν ευθέως ως διάδικοι έννομη προστασία από το ΔΕΕ⁷². Διαφορετικά, φαλκιδεύονται τα δικαιώματα των πολιτών και παραβιάζεται το ενωσιακό δίκαιο (και εντέλει το άρθρο 28 Σ.), το οποίο δεν δικαιολογείται να εφαρμόζεται επιλεκτικά με βάση τη συνταγματική πολιτική του δικαστή για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές. Εάν το Δικαστήριο εφαρμόζε το άρθρο 267 ΣΛΕΕ με την αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ., εφόσον καθίστατο αναγκαία συνέπεια της απόφασης του ΔΕΕ, θα ήταν πολύ περισσότερο προστατευμένη απέναντι στην κριτική, γιατί θα ήταν αποτέλεσμα του διαλόγου των Δικαστηρίων⁷³ και της ανάγκης σύνθεσης των αντιθέσεων των εννόμων τάξεων. Κάθε Δικαστήριο, όμως, θα είχε επιτελέσει το καθήκον του απέναντι στο Σύνταγμα, το ενωσιακό δίκαιο, αλλά και τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των πολιτών, προς όφελος της ενότητας της συνολικής έννομης τάξης.

37. Το κρίσιμο ερμηνευτικό ερώτημα που θέτει η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ., με τις αποφάσεις του ΣΕ, είναι βαθύτερο. Άπαξ και το Δικαστήριο ξεπέρασε το γράμμα του Συντάγματος και δέχθηκε ότι κατόπιν ερμηνείας του σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο, επιτρέπεται από το Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων (ΝΠΠΕ), εφόσον διασφαλίζεται το υψηλό επίπεδο σπουδών και η ακαδημαϊκή ελευθερία, σημαίνει αυτό ότι, πρακτικά, οι διατάξεις των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 καταργήθηκαν ερμηνευτικά; Μήπως ήλθε η στιγμή που προέβλεπε ο Γ. Παπαδημητρίου, το 1997, ότι η ενοποιητική λειτουργία του άρθρου 28 Σ. «μπορεί να φτάσει και ως το σημείο να αναπτύξει την κανονιστική της ενέργεια κατά παρέκκλιση ή απόκλιση ή και αντίθεση ακόμη από ρητές επιταγές του Συντάγματος», επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση «οδηγεί στην άρθρωση, παράλληλα, δύο συντακτικών εξουσιών, της εθνικής και της ενωσιακής»; Ο ίδιος έγραφε τότε ότι «η ώσμωση και η συνάρθρωση των δύο αυτών παράλληλων συντακτικών εξουσιών και η απορρόφηση των δυσκολιών που επιφέρει η θεσμική ανάπτυξή τους στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης» μας είναι η πρόκληση που θα αντιμετωπίσουμε. Κατά την άποψή μου το δίλημμα είναι μεταξύ, από τη μια, ενός απευκαίτου ερμηνευτικού σχετικισμού, ο οποίος αποδομεί το αυστηρό Σύνταγμα, στο όνομα του νομικού πλουραλισμού της εποχής μας· και, από την άλλη, της ενότητας της ενωσιακής και της εθνικής έννομης τάξης, στη βάση θεμελιωδών αρχών. Εν προκειμένω, υποχρέωση του ερμηνευτή είναι να αναζητήσει στη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας τους λόγους ισχύος των συνταγματικών απαγορεύσεων των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ., καθώς και την κανονιστική εμβέλεια των λόγων αυτών, στο περιβάλλον της μεταλυκειακής εκπαίδευσης που έχει διαμορφωθεί στη χώρα μας. Θα προσπαθήσω να αποσαφηνίσω τους πόλους του διλήμματος.

⁷² ΕΔΔΑ Γεωργίου κατά Ελλάδας, (57378/18) απόφαση 14.03.2023, (παραβίαση του άρθρου 6 ΕΣΔΑ λόγω μη παραπομπής προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ).

⁷³ Βλ. το αφιέρωμα στην πολυεπίπεδη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο περιοδικό ΕΔιοιΔ 1/2025, σελ. 104 επ. και τις συμβολές Ευ. Βενιζέλου, Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Κ. Μαυριά, Φ. Σπυρόπουλου, Α.-Λ. Σισιλιάνου, Λ. Παπαδοπούλου, Χ. Ανθόπουλου.

VII. ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ Η ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ;

38. Αντιμέτωπος με τον πλουραλισμό των εννόμων τάξεων, της εθνικής και της ενωσιακής (με όποια σειρά νομίζετε –δεν είναι εκεί το κρίσιμο), ο σκεπτικιστής νομικός οδηγείται σε απορία, αδυνατώντας να ερμηνεύσει αρμονικά τους κανόνες με τρόπο που απορροφά τις συγκρούσεις, επειδή διακηρύσσει μεν την υπέρβαση της αρχής της ειδικότητας, όπως έπραξαν οι ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, αλλά η υπέρβαση αυτή είναι ατελής και μερική, στο μέτρο που εγκλωβίζεται στο γράμμα των αντιτιθέμενων εθνικών και ευρωπαϊκών κανόνων, του άρθρου 16 Σ. και των διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, έστω και αν τις ερμηνεύει υπό το φως του σκοπού τους. Η οντολογία του δικαίου για τον σκεπτικιστή νομικό αφορά ιδίως τους συρρέοντες εδώ κανόνες δικαίου οι οποίοι όμως έχουν αποκλίνοντες σκοπούς (απόλυτη απαγόρευση έναντι ελευθερίας εγκατάστασης). Συνεπώς, η ισχύς και η έννοια ακόμη και των κανόνων του Συντάγματος είναι σχετικές, ανάλογα με το δικαιοσύστημα αναφοράς, το εθνικό ή (και) το ενωσιακό. Εύγλωττη είναι η ακόλουθη σκέψη των αποφάσεων του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ.: «Επομένως, δεν τίθεται εν προκειμένω ένα γενικό ζήτημα ερμηνείας του Συντάγματος, αλλά ανακύπτει το ειδικό ζήτημα ερμηνείας συνταγματικών διατάξεων σε σχέση με το ενωσιακό δίκαιο, δηλαδή ζήτημα αναγόμενο στη σχέση μεταξύ της ελληνικής έννομης τάξης και της ενωσιακής, η οποία, δυνάμει του άρθρου 28 του Συντάγματος, αναπτύσσει την άμεση ισχύ της στη Χώρα επί του πεδίου των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης»⁷⁴. Το βήμα από τον σκεπτικισμό, στον σχετικισμό για τους κανόνες δικαίου, λόγω του νομικού πλουραλισμού, είναι εύκολο και επόμενο. Ας δούμε τώρα και τον άλλο πόλο.

39. Ο σχετικισμός για τους κανόνες αδυνατεί να κατανοήσει τη λειτουργία των θεμελιωδών αρχών του δικαίου. Οστόσο οι θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές είναι οι πηγές από τις οποίες αντλούνται λόγοι, δικαιολογητικοί και επιτακτικοί, οι οποίοι καθοδηγούν και διέπουν την πράξη των φορέων της εξουσίας και τη θεσμική πρακτική στο οικείο πεδίο εφαρμογής τους⁷⁵. Στην ανώτατη εκπαίδευση, η ισχύουσα θεμελιώδης αρχή είναι η ακαδημαϊκή ελευθερία, ως ατομικό δικαίωμα πνευματικής ελευθερίας και θεσμική εγγύηση. Η αρχή αυτή είναι κοινή στο εθνικό και στο ενωσιακό δίκαιο, στα άρθρα 16 παρ. 1 Σ. και 13 του ΧΘΔΔ. Οι κοινές θεμελιώδεις αρχές του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου, όπως οργανώνονται στις διάφορες έννομες τάξεις, μπορεί να συγκρούονται μεταξύ τους, ή να οδηγούν σε αντίρροπες κατευθύνσεις. Οι παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. αποτελούν, πράγματι, ιδιότυπες εξειδικεύσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας, λόγω του αποκλειστικού και απαγορευτικού τους χαρακτήρα. Αλλά το έργο και το καθήκον του ερμηνευτή δεν εξαντλείται στη διαπίστωση της διάστασης των διατάξεων αυτών με το ενωσιακό δίκαιο. Οι αρχές έχουν πολύ μεγαλύτερο περιθώριο διαβάθμισης και εναρμόνισης, παρά οι κανόνες, από τους οποίους ο ένας υποχωρεί και ο άλλος εφαρμόζεται⁷⁶. Οι αρχές είναι συνυφασμένες με τους δικαιολογητικούς-θεμελιωτικούς λόγους τους. Σύμφωνα με την εξατομίκευση των κανόνων δικαίου υπό το φως των αρχών του δικαίου, άπαξ και ξεπερνιέται το γράμμα της διάταξης και γίνεται δεκτή η μορφή των ΝΠΠΕ, ενώ δεν είναι ΝΠΔΔ, τότε δεν τελειώνει, αλλά μάλλον αρχίζει το πρόβλημα της

⁷⁴ Βλ. ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, σκ. 32.

⁷⁵ Βλ. Π. Σούρλα, *Δίκαιο και Δικανική*, ό.π., σελ. 874, 881-885.

⁷⁶ Βλ. για τα χαρακτηριστικά των αρχών, αντί άλλων, ό.π., σελ. 327 επ.

ερμηνείας των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ.!. Ο ερμηνευτής οφείλει να καθορίσει, υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας, τη *ratio* των ιδιότυπων θεσμικών εγγυήσεων των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. και την *εμβέλεια* των λόγων αυτών, στις σύγχρονες γενικές πραγματικές συνθήκες, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας.

40. Το ανωτέρω ερμηνευτικό πρόβλημα δεν αφορά την πρόθεση του ιστορικού νομοθέτη ή τον σκοπό των παρ. 5 και 8, ούτε τους αντικειμενικούς λόγους θέσπισής τους όταν τέθηκαν σε ισχύ, σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής εκείνης για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια⁷⁷, αλλά τους λόγους *θέσμησης*, δηλαδή τη *ratio* των θεσμικών απαγορεύσεων υπό το φως της θεμελιώδους αρχής της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Στην οπτική αυτή, οι δικαιολογητικοί λόγοι που αντλούνται από τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές είναι: α) *αντικειμενικοί-θεσμικοί* γιατί αναφέρονται στους θεσμούς, π.χ. τα δημόσια πανεπιστήμια ή τα ιδιωτικά ως δικαιотаξιες υπαγόμενες στη λογική του δημοσίου ή του ιδιωτικού δικαίου· β) είναι *κοινωνιολογικοί-ρεαλιστικοί* γιατί αναφέρονται στο κοινωνικό και όχι μόνο εννοιολογικό περιεχόμενο των θεσμών, όπως αυτό πραγματώνεται στην κοινωνική πραγματικότητα· γ) είναι *κανονιστικοί*, επειδή αναζητούν τη διαφύλαξη και την επιβολή των αρχών του δικαίου, δηλαδή των λόγων θέσμησης, της *ratio* του κανόνα· και δ) είναι *ιστορικοί-εξελικτικοί*, επειδή βλέπουν τη συνέχεια των συνταγματικών αρχών μέσα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τη διαχρονική εξέλιξη του κοινωνικού νοήματός τους. Συνεπώς, η εξατομίκευση των κανόνων βάσει των δικαιολογητικών λόγων που ανάγονται στις θεμελιώδεις αρχές έχει στενή σχέση με το ζωντανό Σύνταγμα. Αλλά αν ένα δικαστήριο θέλει να κρατήσει το τυπικό Σύνταγμα «ζωντανό», ενόσω «ξεγράφει» το γράμμα του, θα χρειαστεί πολύ περισσότερους ερμηνευτικούς και δικαιοπλαστικούς συλλογισμούς *ουσίας*, από εκείνους που θα είχε ανάγκη εφόσον διέσωζε τη ρητή διάταξη του Συντάγματος. Διέξοδο από τη δυσκολία αυτή δεν προσφέρει η εφεκτικότητα του δικαστή απέναντι στον νομοθέτη, στην οποία οδηγεί ο σκεπτικιστικός σχετικισμός για τους κανόνες δικαίου⁷⁸. Αν το αυστηρό Σύνταγμα πρέπει να είναι ζωντανό, ισχύει και το αντίστροφο⁷⁹.

VIII. Η ΕΠΙΤΑΓΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΓΓΥΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΝΠΠΕ

41. Η κριτική στις αποφάσεις του ΣΕ εστιάζει στο ότι, υπό το πρίσμα της εξατομίκευσης του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου σύμφωνα με τη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ο διάλογος μεταξύ ελληνικού Συντάγματος και ενωσιακού δικαίου είναι *αμφίδρομος*⁸⁰ και θα έπρεπε να υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ με αντικείμενο τη συμβατότητα με το

⁷⁷ Το επιχείρημα για την αλλαγή των αντιλήψεων σε σχέση με το 1975 αναφορικά με το άρθρο 16 Σ. παραβλέπει το γεγονός ότι αυτό περιλαμβάνεται προγραμματικά στον κατάλογο των προς αναθεώρηση διατάξεων, αλλά δεν επέρχεται συναίνεση πάνω σε αυτό.

⁷⁸ Βλ. Ευ. Βενιζέλο, *Η μετεξέλιξη*, ό.π., σελ. 602, 608: «Συνεπώς πρέπει να γίνεται κάθε φορά ένας ερμηνευτικός χειρισμός ο οποίος να καταφέρνει να διαφεύγει από την πρόκληση της σχετικοποίησης του εθνικού Συντάγματος υπέρ άλλων έννομων τάξεων [...]».

⁷⁹ Βλ. Γ. Τασόπουλο, *Σχόλιο*, ό.π., σελ. 95.

⁸⁰ Βλ. για τον διάλογο των δικαστών, Κ. Γιαννακόπουλο, *Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων*, 2013, σελ. 299 επ.

ευρωπαϊκό δίκαιο των επιταγών που απέρρεαν για τα ΝΠΠΕ από το άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Σ., αναφορικά με την ακαδημαϊκή ελευθερία, την οποία κατοχυρώνει και το άρθρο 13 του ΧΘΔΔΕΕ. Κι αυτό επειδή, όπως υποστηρίχθηκε ακυρωτικά⁸¹, ο τύπος του ΝΠΔΔ επιβάλλεται από το Σύνταγμα για λόγους ουσίας. Συνεπώς, η ιδιωτικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης με τα ΝΠΠΕ αντιβαίνει στο άρθρο 16 Σ., εφόσον ελλείπει το λειτουργικό ισοδύναμο⁸² κανόνων, διαδικασιών και θεσμικών εγγυήσεων που προκύπτουν από τις παρ. 5 και 8. Πολύ περισσότερο ισχύει αυτό στο μέτρο που η ακαδημαϊκή ελευθερία δεν είναι έκφανση της επιχειρηματικής ελευθερίας, αλλά προεχόντως πνευματική ατομική ελευθερία και θεσμική εγγύηση. Εφαρμοστέα είναι και η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων στις ιδιωτικές σχέσεις (άρθρο 25 παρ. 1 Σ.) που είχε ως αφετηρία την ιεραρχική δομή της επιχείρησης και το διευθυντικό δικαίωμα του εργοδότη.

42. Η πραγματική ισχύς και εμπέλεια των λόγων που υποστηρίζουν τις ιδιότυπες θεσμικές εγγυήσεις των παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ., εφόσον αυτές ερμηνευθούν υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας, είναι σήμερα κατά την κοινή πείρα αδιαμφισβήτητη, στο πλαίσιο των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Αν υποθέσουμε ότι ασκείται πίεση, αντιστοίχως, σε καθηγητές του δημοσίου και του ιδιωτικού πανεπιστημίου, να μη διδάσκουν θεωρίες ή να αποφύγουν τη συζήτηση θεμάτων που δεν βρίσκουν σύμφωνη τη διοίκηση του Πανεπιστημίου, ο μεν καθηγητής του δημοσίου Πανεπιστημίου με βάση το άρθρο 16 έχει όριο το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα, όχι όμως και εκείνος του ιδιωτικού. Νομίζω ότι από το Σύνταγμα συνάγονται ερμηνευτικά οι πρόσφορες και ενδεδειγμένες θεσμικές εγγυήσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας στα ΝΠΠΕ, δυνάμει του άρθρου 16 Σ. –π.χ. ότι η επιλογή των καθηγητών των ιδιωτικών πανεπιστημίων, η εξέλιξη και η άσκηση της πειθαρχικής ευθύνης τους θα γίνεται, αν όχι από τον σύλλογο των διδασκόντων, πάντως με τη σύμφωνη γνώμη του· ή τουλάχιστον θα πρέπει να υπάρχουν αντίστοιχες εγγυήσεις, οι οποίες θα ισχύουν εκ του νόμου στις συμβατικές σχέσεις των καθηγητών των ιδιωτικών πανεπιστημίων με το ΝΠΠΕ.

43. Η ακαδημαϊκή ελευθερία έχει όριο το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα· αλλά αυτό δεν είναι ταυτόσημο με περιορισμό της ελευθερίας⁸³. Το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα, όπως έγραφε ο Μάνεσης⁸⁴, «δεν επιβάλλει βασικά στον ακαδημαϊκό δάσκαλο, παρά μόνο την υποχρέωση επιστημονικότητας κατά την έρευνα και τη διδασκαλία». Το καθήκον υπακοής, στην ανωτέρω διάταξη, δεν αφορά το κράτος και τις ιεραρχικές εντολές της εξουσίας. Από τη φύση και το αντικείμενο της ρύθμισης (ακαδημαϊκή ελευθερία) προκύπτει ότι το Σύνταγμα δεν αναφέρεται στην εξουσιαστική διάσταση της πολιτείας αλλά στη διαβουλευτική η οποία θεμελιώνεται στον δημόσιο διάλογο ίσων και ελεύθερων προσώπων, σε ένα ανοικτό πνευματικό περιβάλλον. Η ακαδημαϊκή ελευθερία

⁸¹ Βλ. Ξ. Κοντιάδη/Γ. Τασόπουλο, *Γιατί αντίκειται στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων*, ΔτΑ 104/2025, σελ. 451, 456, 460.

⁸² Βλ. για τον πραγματισμό της έννοιας του λειτουργικού ισοδυναμίου, functional equivalent, στις ΗΠΑ, η οποία δείχνει ακριβώς ότι η ανάλυση που προτείνεται με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος διατηρεί πλήρως την επαφή της με την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα (με σκοπό όμως να πραγματώσει τις ουσιαστικές προβλέψεις του δικαίου), St. Breyer, *Reading the Constitution*, 2024, σελ. 8, 9.

⁸³ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα και πολιτική αξιοπιστία», σε: *Σύνταγμα, Ελληνική Πολιτεία, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Αφιέρωμα στον Δ. Τσάτσο*, 2004, σελ. 455, 462.

⁸⁴ Αρ. Μάνεσης, «Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας», στο έργο του ίδιου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σελ. 674, 685.

δεν αποτελεί ένα περιθωριοποιημένο δικαίωμα, το οποίο η κρατική εξουσία ανέχεται κατά παραχώρηση. Σύμφωνα με τον θεσμικό της προορισμό, συμβάλλει στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα πνευματικής ανεκτικότητας και ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζεται και καλλιεργεί την κριτική σκέψη που διακρίνει την έγκυρη και θεμελιωμένη επιχειρηματολογία από τις αυθαίρετες δοξασίες⁸⁵. Ο κίνδυνος να μετατραπεί το ηθικοπολιτικό καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα σε διάλογο, μέσω του οποίου παραβιάζεται το *forum internum* από μια αυταρχική εξουσία, μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ερμηνεία και εφαρμογή της έννοιας αυτής, όχι με μια συνταγματικώς αδιανόητη και ανεπίτρεπτη εξουσιαστική και περιοριστική λογική, αλλά ως εγγύηση του δικαιώματος των πολιτών να εκφράζονται ελεύθερα, να συμμετέχουν ως ίσα και αυτοκαθοριζόμενα πρόσωπα στην κοινωνική και πολιτική ζωή και να αναπτύσσουν ενεργό πολιτική δράση. Αυτές τις ιδιότητες του πολίτη το Σύνταγμα τις κατοχυρώνει και τις εγγυάται απέναντι σε μια αυταρχική εξουσία, ακριβώς επειδή τις δέχεται ως *αδιαμφισβήτητες, συστατικές και αναπόσπαστες* από την έννοια του πολίτη, την οποία το Σύνταγμα υιοθετεί με τρόπο κανονιστικό και δεσμευτικό για τα όργανα του κράτους, αλλά ήδη και για τους ιδιώτες φορείς της κοινωνικής εξουσίας⁸⁶.

43.1. Θα προσδοκούσε και θα περίμενε ο πολίτης το Συμβούλιο της Επικρατείας να ερμηνεύει το άρθρο 16 Σ. προτάσσοντας τη θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας και να έθετε τις αντίστοιχες εγγυήσεις για τα ΝΠΠΕ, αντί να καθίσταται το Υπουργείο Παιδείας, από πηγή διακινδύνευσης, προστάτης της. Η άτυπη συνταγματική μεταβολή θα συνδυαζόταν τότε με την πληρέστερη προστασία της αρχής της ακαδημαϊκής ελευθερίας, μέσα από την ερμηνευτική σύνθεση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο. Αν το ΣΕ έδειχνε αυτή την αυξημένη μέριμνα και πρόνοια για την κοινή θεμελιώδη αρχή της ακαδημαϊκής ελευθερίας, συνταγματική και ενωσιακή, τότε δεν θα συνιστούσε πραγματικά άσκοπο και υπερβολικό νομικό φορμαλισμό να επιμένει κάποιος στη μορφή του ΝΠΔΔ, ενόσω εξασφαλίζεται από το εθνικό και το ενωσιακό δίκαιο (με βάση την αρχή της πληρέστερης προστασίας) όλο το φάσμα των εγγυήσεων της ακαδημαϊκής ελευθερίας, προσαρμοσμένο στα νομικά και πραγματικά δεδομένα της υπάρχουσας κατάστασης; Ο συνδυασμός του προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ με την ουσιαστική και θεσμικά απτή προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας από το ΣΕ θα διασφάλιζε τον θεμιτό χαρακτήρα της άτυπης συνταγματικής μεταβολής του άρθρου 16 Σ. Αλλά δυστυχώς το Δικαστήριο δεν προχώρησε σε αυτό το συνταγματικώς επιβεβλημένο βήμα.

ΙΧ. ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΑΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΔΙΑ ΠΑΡΑΛΕΙΨΕΩΣ

44. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι αποφάσεις του ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025 δεν αποτελούν επιτυχημένες απόπειρες άτυπης συνταγματικής μεταβολής, όσον αφορά το άνοιγμα της ανώτατης εκπαίδευσης στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, επειδή δεν ερμηνεύουν υπό το φως της ακαδημαϊκής ελευθερίας τις παρ. 5 και 8 του άρθρου 16 Σ. έτσι ώστε να εφαρμόσουν, στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, τους δικαιολογητικούς λόγους των ιδιότυπων θεσμικών εγγυήσεων που θεσπίζουν αυτές. Οι αποφάσεις νομίζω ότι διακρίνονται από τον ερμηνευτικό σχετικισμό των κανόνων δικαίου, με συνέπεια την εφεκτικότητα του δικαστή έναντι του νομοθέτη. Συνεχίζεται λοιπόν η παράδοση του

⁸⁵ Πρ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα*, τ. Α', 1991, σελ. 711, 3η έκδ. ό.π., σελ. 814, 816.

⁸⁶ Βλ. Γ. Τασόπουλο, «Καθήκον», ό.π., σελ. 462-463 από όπου έχουν ληφθεί τα παραθέματα της παραγράφου αυτής.

ιδιότυπου δικαστικού ακτιβισμού της χώρας μας, ο οποίος τελείται *δια παραλείψεως*, με τη διαφορά ότι, ενώ στο παρελθόν αυτός εστίαζε στην επιφύλαξη του νόμου, σε βάρος του ατομικού δικαιώματος⁸⁷, σήμερα θίγεται, πέρα από το γράμμα του Συντάγματος, η *ratio* των θεσμικών εγγυήσεων της ακαδημαϊκής ελευθερίας (άρθρο 16 Σ.), στα ιδιωτικά πανεπιστήμια, λόγω του σκεπτικισμού για τους κανόνες σε συνθήκες νομικού πλουραλισμού.

45. Ο R. Dworkin χαρακτηρίζει τον δικαστικό ακτιβισμό ως «μια δηλητηριώδη μορφή πραγματισμού»⁸⁸ ο οποίος αγνοεί το κείμενο του Συντάγματος, την ιστορία της διάταξης, την προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου και τις θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αρχές του νομικού πολιτισμού μας, όπως είναι εν προκειμένω η ακαδημαϊκή ελευθερία σε όλο το φάσμα των θεσμικών της εγγυήσεων. Από την άποψη αυτή, οι αποφάσεις του ΣΕ για το άρθρο 16 Σ. δεν νομίζω ότι επιτυγχάνουν την ώσμωση και τη συνάρθρωση του εθνικού με το ενωσιακό δίκαιο κατά τον βέλτιστο τρόπο, παρά το γεγονός ότι η υπέρβαση της αρχής της ειδικότητας είναι οπωσδήποτε προς τη σωστή κατεύθυνση. Το ζητούμενο είναι να αναδειχθεί ο *αμφίδρομος* διάλογος των δικαιικών τάξεων και των δικαστηρίων με βάση τις κοινές θεμελιώδεις αρχές του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου, όπως είναι η ακαδημαϊκή ελευθερία, και τους δικαιολογητικούς λόγους που υποστηρίζουν τις αντίστοιχες θεσμικές εγγυήσεις της, ως πνευματικής ελευθερίας έρευνας και διδασκαλίας. Ο διάλογος αυτός διεξάγεται κανονικά στη λογική της εναρμόνισης του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου με γνώμονα την πληρέστερη προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών, Ελλήνων και Ευρωπαίων, υπό την αιγίδα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸⁹.

Χ. ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ Η ΑΤΥΠΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

46. Η θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές που ανταποκρίνεται τόσο στην ανάγκη προσαρμογής του Συντάγματος στις γενικές πραγματικές συνθήκες, όσο όμως και στο καθήκον σεβασμού του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος και της πίστης στο Σύνταγμα, είναι η ερμηνεία του Συντάγματος με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του, με τις οποίες συνυφαίνονται οι δικαιολογητικοί λόγοι κάθε αρχής, ήτοι η *ratio* των συνταγματικών προβλέψεων. Η εφαρμογή της συνταγματικής αρχής φτάνει ως εκεί που δικαιολογεί η εμβέλεια των δικαιολογητικών της λόγων, κατά το παλαιό νομικό ρητό *cessante ratiōe legis, cessat lex ipsa*. Η μεγάλη διαφορά της προσέγγισης αυτής από το ζωντανό Σύνταγμα, ως σχετικιστικό πραγματισμό, και από τις πολιτικές-στρατηγικές αναλύσεις της συνταγματικής μεταβολής, είναι ότι με βάση τις συνταγματικές αρχές επιβάλλεται στον ερμηνευτή να εφαρμόσει τη *ratio* της διάταξης και μετά από την υπέρβαση του γράμματός της, προκειμένου να επιτύχει στο μέτρο του ευλόγου την εφαρμογή και την επιβεβαίωση στην πράξη των δικαιολογητικών λόγων που έχουν πεδίο εφαρμογής στην υπό κρίση διαφορά.

⁸⁷ Βλ. Idem, *Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός*, Το Σύνταγμα – Τα Εικοσάχρονα του Συντάγματος, 1998, σελ. 339, 382, 386.

⁸⁸ R. Dworkin, *Law's Empire*, ό.π., σελ. 378.

⁸⁹ Σε αντίθεση με τις ΣΕ Ολομ. 1919, 1920/2025, η ΣΕ Ολομ. 2131/2025 προέβη σε σχέση με την επιχειρηματική ελευθερία και το δικαίωμα στην περιουσία σε έλεγχο ουσίας, όπως αυτός υποστηρίζεται στην παρούσα μελέτη. Η ελπίδα είναι ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας θα καλύψει την απόσταση που το χωρίζει από την ακαδημαϊκή ελευθερία στις προσεχείς αποφάσεις του για τα ΝΠΠΕ.

47. Οι θεμελιώδεις αρχές είναι νομικά ισχυροί δικαιολογητικοί λόγοι, οι οποίοι προστατεύουν το άτομο και την ελευθερία του σε συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια, όπου οι θεμελιώδεις αρχές έχουν βαρύτητα και ασκούν επιρροή, με βάση το Σύνταγμα. Στους οικείους θεσμούς πρέπει να αναζητηθεί η συνάφεια αυτών των δικαιολογητικών λόγων και να εφαρμοστούν στην πράξη, για να εναρμονιστεί η θεσμική πραγματικότητα με το Σύνταγμα.

48. Οι θεμελιώδεις αρχές ούτε διεκδικούν ούτε προσφέρουν «απόλυτη» ασφάλεια δικαίου, αλλά βασική και στοιχειώδη, *κατ' αρχήν*, καθόσον υπόκεινται μεν σε ερμηνεία και προσαρμογή κατά την εφαρμογή τους, αλλά έχουν κανονιστική αιχμή (*point*), δικαιολογητικό λόγο θέσμισης, που τέμνει τις διαφορές και επιτρέπει να γνωρίζουμε με αξίωση ορθότητας, αν στη δεδομένη περίπτωση η αρχή παραβιάζεται κατάφωρα ή όχι⁹⁰. Οι αρχές δεν νοσηματοδοτούνται με γνώμονα σχετικιστικές αντιλήψεις αλλά με βάση τη θεωρία και την πράξη του ισχύοντος Συντάγματος και του πολιτεύματος που θεσπίζει· έχουν δηλαδή πθικοπολιτικό περιεχόμενο.

49. Σε ό,τι αφορά δε τη διαδικασία της άτυπης συνταγματικής μεταβολής, η αποστολή προδικαστικού ερωτήματος στο ΔΕΕ, πέρα από υποχρεωτική κατ' άρθρο 267 ΣΛΕΕ, είναι και πλήρως νομιμοποιημένη, επειδή αποτελεί ουσιαστική διαδικαστική εγγύηση ότι η άτυπη συνταγματική μεταβολή θα τηρεί τις ευρωπαϊκές νόρμες, εφόσον τίθεται ζήτημα ενωσιακού δικαίου και θα προκύψει μέσα από τον διάλογο των δικαστηρίων, εθνικών και ενωσιακών, με σεβασμό των δικαιωμάτων, τα οποία αναγνωρίζει το ενωσιακό δίκαιο στα πρόσωπα.

50. Αν για να αντιμετωπίσουμε ή, αν προτιμάτε, για να πραγματοποιήσουμε τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, χρειαζόμαστε συνταγματική θεωρία η οποία παρέχει αξιόπιστο και λειτουργικό κριτήριο διάκρισης των συνταγματικών από τις αντισυνταγματικές άτυπες μεταβολές του Συντάγματος, είναι σαφές ότι ο συνδυασμός σχετικισμού και πραγματισμού του ζωντανού Συντάγματος δεν παρέχει κανονιστικές κατευθύνσεις για την πραγματοποίηση της αναγκαίας προσαρμογής των διατάξεων του Συντάγματος στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, στο μέτρο που επαφίεται και αρκείται στον πραγματισμό του δικαστή. Εντέλει αποτυγχάνει να διαφυλάξει τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και να οριοθετήσει τη θεμιτή άτυπη συνταγματική μεταβολή σε σχέση με εκείνη που επιτρέπεται μόνο με αναθεώρηση του Συντάγματος κατά το άρθρο 110.

ΧΙ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

51. Οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος συνθέτουν τον τύπο με την ουσία, επειδή επιτυγχάνουν το άνοιγμα του Συντάγματος και της ερμηνείας του στους καιρούς, έτσι ώστε να προσαρμόζεται στις αλλαγές των δεδομένων, χωρίς όμως εκπτώσεις των δικαιολογητικών λόγων που είναι συνυφασμένοι με τη συνταγματική φύση και τη νομική προστασία των θεμελιωδών αρχών. Η κρίσιμη αποστολή της δικαιοσύνης ως θεσμικού αντιβάρου της εξουσίας μπορεί να επιτευχθεί

⁹⁰ Βλ. για την πλήρη αναγνώριση της συναγωγής ρητών και ορισμένων κανόνων από την αρχή της αμεροληψίας, όπως έχει εξειδικευτεί στην έννομη τάξη, την ομόφωνη απόφαση 4/2023 του Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 86 Σ. και την ανάλυσή της σε Γ. Τασόπουλο, *Η ποινική ευθύνη των υπουργών και η αρχή της πολιτικής (κομματικής) αμεροληψίας: Από το Σύνταγμα των σταθμίσεων στο Σύνταγμα των οριοθετήσεων*, [e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 14/2025](#), σελ. 182, 188 και ιδίως 192-193.

κατά τον βέλτιστο τρόπο με την ηθικοπολιτική θεωρία για τις άτυπες συνταγματικές μεταβολές, η οποία προστατεύει τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος και τους δικαιολογητικούς λόγους που συνυφαίνονται μαζί τους, ώστε να διασφαλίζεται, με όρους βασικής ασφάλειας δικαίου, η συνταγματική σταθερότητα, η συνέχεια και η πρόοδος, στην κατεύθυνση της εμβάθυνσης του πολιτεύματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. □